

Загублений світ
мусульман:
інтелектуальна
провокація Ісмаїла
Гаспринського

Світлана Каюк

Світлана Каюк

*Загублений світ мусульман: інтелектуальна провокація Ісмаїла
Гаспринського*

Рецензенти:

Ващенко Володимир – доктор історичних наук, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Савченко Олексій – кандидат історичних наук, Скарбниця Національного музею історії України

Сеітяг'яєва Таміла – кандидат філологічних наук, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Рекомендована Вченою радою Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара 27 червня 2024 р. (протокол №13)

ЗМІСТ

<i>Вступ, або чи варто писати книгу про книгу</i>	3
<i>Історіографічне виправдання (за бажання можна пропустити)</i>	
<i>Романи про загублені світи як жанр літератури</i>	
<i>Світ і час І. Гаспринського (кримськотатарський вимір)</i>	
<i>Світ і час Гаспринського (європейський вимір). Париж</i>	
<i>Європейські подорожі Гаспринського. Аль-Андалус vs аль-Кири</i>	
<i>Альгамбра як портал</i>	
<i>Світ і час І. Гаспринського (мусульманський вимір)</i>	
<i>Географія «загублених світів». Шлях назустріч чи у протилежних напрямках?</i>	
<i>Герої пригод та пошуків</i>	
<i>Гендер, або героїні романів</i>	
<i>Пошук скарбів</i>	
<i>Захід / Мусульманський світ. Спільний наратив. Колоніалізм.</i>	
<i>Орієнталізм vs оксиденталізм</i>	
<i>Літературний жанр – насолода для письменників</i>	
<i>Історіографічна традиція, перспективи.</i>	90
<i>Прикінцеві роздуми, або про наступні тексти</i>	
<i>Бібліографія</i>	

Вступ, або чи варто писати книгу про книгу

Є такі письменники, яких всі знають. Не факт, що читали, але точно чули. Бо це ж класика. Інколи навіть класика жанру! Вочевидь і жанр має бути з категорії, яку відносять до так званої «масової літератури», тобто такої, що розрахована на максимально широке коло читачів. Отже, за правилом це пригодницькі романи, детективи або мелодрами, тобто щось із сюжетом, який не відпускає. Якщо прізвище письменника є у шкільному курсі літератури, хай навіть для позакласного читання, йому теж поталанило. Так і підтримується ореол класиків. Але як потрапити до такого кола привілейованих та обраних? Можливо, як і всім щасливцям – опинитися у потрібному місці у потрібний час?

Часи змінюються, а книги живуть і живуть. Інколи знов виринають якісь давно забуті прізвища, тоді про них трохи говорять. Частіше лише у колі найбільш зацікавлених – тобто тих, кого зобов'язує професія, громадська діяльність чи просто постійне прагнення до самовдосконалення. Але чи є шанс письменнику, чиє прізвище «раптово» згадали, потрапити до кола привілейованих та всім давно відомих? Чи слугують цьому зміни історичних часів та місць? І що робити з давньою приналежністю твору до жанру, який прирікає ніколи не бути прочитаним більшістю? Раптом сам автор не хотів бути у дуже вузькому колі філософів чи утопістів, а прагнув потрапити до кола найбільш читабельних?

Задум цієї книги – поставити під сумнів критерії визначення творчості письменника і в такий спосіб змінити коло класиків. Йдеться про пригодницьку літературу, яка широко популяризована кінематографом, тобто відома багатьом. Спроба ускладнена специфікою історичного часу та місця. І ще більше – персоною автора. Надто екстравагантне може вийти поєднання. Але маятник історії трохи захитався, амплітуда швидко збільшується, що сприяє роздумам та розривам шаблонів. Доба пост: -правди, -колоніалізму, -позитивізму і ще багатьох схожих визначень говорить сама за себе. Інтелектуали граються. Але чи щиро? Ця книга про книгу. І це своєрідний спосіб думання про теперішній історичний час та пошуки відповідей на сьогоденні питання. Очевидно, що «раптове пригадування» прізвищ колись давно відомих письменників, культурних та суспільних діячів – це не тільки про них, бо вони того варті, але ще і про нас.

Ісмаїл Гаспринський – ім'я, одночасно відоме і невідоме. Так буває, коли мова йде про перехрестя світів – тих світів, які ще часто називають застарілими поняттями

«Захід» і «Схід».¹ Тому, для світу «західного читача» ім'я Гаспринського є маловідомим, особливо коли йдеться про масову художню літературу, багато разів друковану, розраховану на славнозвісну масову публіку. В той час як на «Сході» ім'я Гаспринського у широкому звучанні згадується частіше (для інтелектуалів із видихом «Ого!»). Однак так само навряд чи його уявляють як класика художньої літератури, герої романів якого побутують у нашому повсякденні. І в даному випадку пояснення цьому не залежить від традицій світосприйняття. «Світ Сходу» зазвичай не прагне популяризувати своїх героїв за «західними зразками»: створення ідолів для поклоніння та наслідування – апріорі заборонена модель. Не прагне, але все одне їх має. Імена Ходжи Насреддіна, Аладдіна або Шахразади є символічними та в той же час широко розтиражованими.² Книги, фільми, ігри є скрізь, і «на Заході, і на Сході». Отже є й їхні герої, які інколи опиняються поруч у повсякденному житті, слугують прикладами для наслідування або зразками несприйнятої поведінки.

Тож від чого або від кого залежить популярність героїв? Чи не прийшов час поміняти критерії відбору найвідоміших персонажів та їхніх творців? Чи готові ми розширити горизонт очікування настільки, щоб впустити до пантеону «західних» класиків пригодницького роману «східних» авторів і створити спільний літературний простір? Він міг би бути представлений на рівні антологій, хрестоматій, галереї портретів, або навіть й ширше: романів, фільмів, серіалів тощо.

У геополітичному співвідношенні центр-периферія Гаспринський швидше відноситься до провінції Сходу. Так само як і Крим був периферією, провінцією глобального мусульманського світу, мало цитованим прикладом історії Сходу. На відміну від Андалусії! Так, тої самої загадкової Андалусії, з довершеними палацами у мавританському стилі та садами. Лишимо це порівняння тут без коментарів, для інтриги та заохочення для читання та думання...

Отже, представляємо *Моллу Аббаса* – героя низки романів Гаспринського, найбільш відомим з яких є «Французькі листи». Достатньо звучне ім'я, до якого легко звикнути. Пропонуємо його популяризацію у нетиповому ряді: поруч з Аланом Квотермейном Генрі Хаггарда (головного героя роману «Копальні царя Соломона») або професорами Челленджером Артура Конан Дойла («Загублений світ») та Лінденброком Жуля Верна («Подорож до центру землі»). Направду, цей ряд можна довго

¹ Поняття, від яких відчуття не тільки нафталіну та пилу, але ще й упевненості, яка вкорінена в поняття «класика».

² Очевидно, що приклади та аналогії, які будуть в цьому тексті, - відображення внутрішнього світу автора даної книги і трохи загальної уяви українських читачів про світ, який їх оточує.

продовжувати. Як такий ряд, де головні герої, маючи відповідні хист та відвагу до пригод, шукають світ, який людство втратило, за яким ностальгує та вірить в його скарби. Хай навіть ці скарби такі різні. В такому ряді й Альгамбра вже є більш зрозумілою, виблискує можливостями для фантазій та надій! Правда, це надії Сходу, не Заходу. На відміну від героїв пригодницьких романів відомих всьому світу письменників, які блукають у пошуках втрачених скарбів минулого і які є уособленням «західних» мрій та фантазій.

Тож мета даної книги - представити роман «Французькі листи» Гаспринського у літературному піджанрі *«загублених світів»*, поставити в один ряд з *класикою європейської пригодницької літератури*. І в такий спосіб звернути увагу на більш глибокі питання щодо критеріїв класифікацій текстів (літературних творів).

Сучасне літературознавство підкреслює поєднання мета- та мегажанрів³. Та чи готовий сучасний публічний простір до одного ряду авторів різної ідентичності?

Сучасна історіографічна ситуація виглядає як така, що бажає позбутися одночасно меж колоніалізму та постколоніалізму, а заодно й посторієнталізму та шукає інших інтелектуальних вимірів. І в цьому випадку роман Гаспринського, швидше, привід для роздумів над більш широким колом питань щодо оцінок та моделей для узагальнюючих інтелектуальних конструкцій. А ще – лакмусовий папірець для розуміння суспільних настроїв.

Попри всі розумні питання роман «Французькі листи» Гаспринського такий цікавий та читабельний, що вимагає належного місця та популяризації. І це теж мета – звернути увагу на хорошу книгу, яку варто читати чи просто знати. Такий роман існує, а його автор заслуговує бути знаним.

Така довга, багатожанрова мета відповідає жанру цієї (не Гаспринського!) книги. Мої прекрасні рецензенти натякали, що це більше схоже на есе. Чудово! Це те, чого мені найбільше хотілося... почати розмову. Ця книга може бути своєрідною збіркою есе, об'єднаних силою думок видатного кримськотатарського інтелектуала Ісмаїла Гаспринського. Однак саме ця наскрізна лінія дозволяє претендувати на незначне монографічне дослідження в галузі ісламознавства (Islamic Studies), його української складової. Початковий етап (або етап відродження) ісламознавства в Україні

³ Розуміючи дискусійність термінів у сучасному літературознавстві, наділяємо «метажанр» філософським значенням наджанрової конструкції, будованої на літературних архетипах (серед яких художня утопія, антиутопія, притча, пастораль, бурлеск тощо), а «мегажанр» уявляємо як сукупність жанрів, «великий жанр», який найбільше відповідає пригодам, фантастиці, детективу тощо. В романі «Французькі листи» Гаспринського можна побачити елементи всіх перерахованих літературних жанрів, як і в багатьох інших хороших романах.

виправдовує відкриті питання та натяки в тексті. Хоча і ці відкриті питання - сьогочасні відповіді щодо стану думок, своєрідна констатація роздоріжжя та пошуків. Вони так само передають сучасну історіографічну ситуацію, в якій опинилися українські гуманітарії. Пошуки себе у карколомний та жорсткий історичний час, до якого додається власний постколоніальний та пострадянський (посттоталітарний, атеїстичний) вимір з одночасним шквалом текстів та методологій як від інтелектуалів «Заходу», так і «Сходу». Фронтирний вимір української історії, перебування на межі у безмежному для зовнішніх впливів просторі (в тім числі й інтелектуальному), з претензією на свободу у діях та думках, насправду, пояснює «включеність» сучасних українських гуманітаріїв у складні різновекторні дискусії та саморефлексії. Роман Гаспринського «Французькі листи» та його місце у публічному просторі - напрочуд чудовий для цього привід.

Історіографічне виправдання (за бажання можна пропустити)

Роман Гаспринського про пригоди Молли Аббаса добре відомий поціновувачам та дослідникам багатогранної діяльності та творчості кримськотатарського письменника, громадського діяча, видавця, реформатора. Перелік визначень на адресу Гаспринського можна продовжувати. І цей перелік не є формальним. Гаспринський дійсно був людиною унікальною, зробив багато, зрушив, започаткував... Він жив і діяв у той час, коли схожі на нього диваки з'явилися у багатьох місцях світу, без розділення на ментальну («Схід/Захід») ідентичність.

Остання чверть 19 – початок 20 ст. – час інтенсивних інтелектуальних пошуків, накреслення на мапі нових політичних центрів (або пригадування старих), адже йдеться про добу різноманітних відроджень. І якщо для інтелектуалів Заходу це більше час національних відроджень, то для діячів Сходу - швидше релігійного не відродження, а реформаторства, реконструювання, переосмислення. Цікаво, що Гаспринського характеризують як діяча кримськотатарського національного відродження, так і мусульманського реформатора.

Діяльність Гаспринського настільки багатогранна, що в останні два десятиліття з'явилося навіть слово «гасприноведение» (існує російською мовою). Таке визначення хоч і підкреслює значення самого Гаспринського, але трохи лякає: чи хотілося б йому самому бути об'єктом такої прискіпливої, детальної, «до кісток» уваги? Українською мовою такої підгалузі знання не існує. Передусім тому, що відсутня така численна група науковців, які прагнули б детально розбирати творчу спадщину кримськотатарського

письменника і громадського діяча.⁴ Хоча його ім'я є вже у всіх підручниках з історії України, твори, в тім числі і роман «Французькі листи», видаються, а творчість є об'єктом дослідження для наукових публікацій літературознавців, істориків, філософів тощо.

А ще українському інтелектуальному співтовариству пощастило: від початку чергових відроджень (українського, кримськотатарського) та відкритих можливостей кінця 1980-початку 1990-х рр. дослідженням життя та діяльності Гаспринського в Криму зайнявся Віктор Юрійович Ганкевич. І ці наукові здобутки були настільки успішними, що на довгі роки практично заповнили відповідну нішу.⁵ Тож й «Французькі листи» українському читачеві відомі: перше видання з'явилося у 2003 р. у Сімферополі завдяки зусиллям Ганкевича.⁶ Останнє видання (тепер уже в перекладі українською мовою і у відповідній серії «Кримськотатарська проза українською») у 2021 р.⁷ Саме це видання, у хорошому перекладі українською мовою, і стало приводом для роздумів і написання цієї книги. Тож колективу видавництва «Майстер книг» (Київ) надзвичайна подяка. Автор цього проєкту (Павло Сачек), як і його виконавці (упорядники той же Павло Сачек та Надія Гончаренко) наділили себе непростим, але цікавим завданням. І це матиме свої наслідки: книги часто живуть своїм власним життям.

Так само власне буття мають академічні події – різноманітні та, на думку громадськості, мало потрібні зібрання дивакуватих людей, що зветься науковцями: конференції, семінари, вебінари тощо. Тож колись давно, а саме восени 1991 р. учасники численної і дуже представницької міжнародної конференції істориків, де йшлося про Україну та Османську імперію у 15-18 ст. (Київ, Сімферополь, Бахчисарай), у папці матеріалів отримали намальований портрет, швидше його ескіз, Ісмаїла Гаспринського. Це прізвище було відомим переважно закордонній частині учасників. Українські дослідники (особливо ті не багаточисельні студенти, які до конференції доєдналися і серед яких пощастило опинитися й мені) все подібне для себе з подивом відкривали.

⁴ Хоча аналогічних «-знавств» вистачає: для прикладу франкознавство (І. Франко), шевченкознавство (Т. Шевченко). Отже, йдеться про постать, яка займає виключне місце у національному пантеоні-ономастиконі.

⁵ Ганкевич, В.Ю. Життя і діяльність І. Гаспринського (1851-1914): Автореф. дис. канд. ист. наук. Запоріжжя, 1995; Исмаил-бей Мустафа-оглу Гаспринский: библиография / Сост. В. Ю. Ганкевич, Н. Ягья. Симферополь, 1995. Ганкевич В.Ю. На службе правде и просвещению. Краткий биографический очерк И. Гаспринского. Симферополь: Доля, 2000; Ганкевич В.Ю., Шендрикова С.П. Исмаил Гаспринский и возникновение либерально-мусульманского политического движения. Симферополь: Доля, 2008; Ганкевич, В.Ю. Исмаил Гаспринский: архивные документы к ранней биографии / В.Ю. Ганкевич // Гасырлар авазы. Эхо веков. Казань, 2001. № 1/2. С. 136-141.

⁶ Гаспринский И. Французские письма / Сост. В. Ю. Ганкевич. Симферополь: Доля, 2003.

⁷ Гаспринский И. Молла Аббас. Вибрані літературні твори: кримськотатарська проза українською / Пер. З кримськотатарської і російської мови. Київ: «Майстер книг», 2021.

«Прихований» радянською дійсністю мусульманський Бахчисарай вражав своєю загадковістю. Інший світ, більше схожий на «східну» казку, яка тільки-но в Криму проглядалася.

Розпад Радянського Союзу відбувався епічно: в Україну поверталися кримські татари, паралельно відкривалися очі на історію, яка виявилася абсолютно іншою. Картина світу в очах радянської людини надто швидко змінювалася, він ставав неосяжним та безмежним. У ці останні чотири десятиліття українські гуманітарії не тільки відкривали для себе багато нових імен, загублених історією, але й прагнули максимально їх «зрозуміти». Цей безупинний процес творчості дозволяє не сприймати сталі історіографічні визначення за константу, а продовжувати ставити питання, шукати власні відповіді та постійно рефлексувати. Тому сьогодні спадок Гаспринського є приводом для думок українських дослідників різних галузей знань, орієнтиром для тих, хто хоче глибше зрозуміти історію та культуру кримських татар. Відповідно, й визначення на адресу творів Гаспринського можуть бути несподівано іншими, видаватися надто сміливими та нестандартними.

Звісно, прізвище Гаспринського часто (можливо, набагато частіше ніж в українському публічному просторі) звучить у сучасному російському обширі. Прикро, що рух «гаспринологів» явно пожвавився лише в останні десять років (від 2014 р.), що змушує до складних, інколи із сумною посмішкою, рефлексій. Та приказка «не було би щастя, як нещастя допомогло» у даному випадку виглядає дуже обнадійливою та перспективною. Тому із задоволенням констатуємо вихід зібрання творів Гаспринського у трьох томах як результат діяльності колективу дослідників Казані (Інститут історії ім. Ш. Марджані Академії наук Республіки Татарстан) та Сімферополя.⁸ Три томи творів Гаспринського, які були представлені як «Повне зібрання» вийшли в світ у 2016-2019 рр. Чи є це видання дійсно повним? Важко відповісти. Дослідження наступних років, ймовірно, його доповнять. Але очевидно, що це вже результат передусім клопіткої праці (з огляду на перепублікації статей Гаспринського з газети «Терджиман», які й

⁸ Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 1. Литературно-художественные произведения / Гл. ред. Р. С. Хакимов; сост. Г. С. Сеитваниева, С. А. Сеитметова. Казань–Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. 384 с. ISBN: 978-5-9908801-8-4; Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 2. Ранняя публицистика: 1879–1886 гг. / Гл. ред. Р. С. Хакимов; сост. С. А. Сеитметова. Казань–Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. 384 с., ISBN: 978-5-94981-272-3; Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 3. Публицистика: 1887–1890 гг. / Гл. ред. Р. С. Хакимов; сост. С. А. Сеитметова. Казань–Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. 560 с., ISBN: 978-5-94981-271-6.

порахувати важко!) і початок нової хвилі розмов та дискусій.⁹ З особливою приємністю відзначаємо, що перший том починається з «Французьких листів» з ремаркою, що це є найвідоміший твір Гаспринського, який свого часу був надрукований у газеті «Терджиман-Перекладач» (1887-1889 рр.) під псевдонімом Молла Аббас Франсові.¹⁰

Відомими є романи Гаспринського й турецькому читачеві.¹¹ А ще більшою і знаковою для сучасних турецьких науковців є діяльність кримськотатарського реформатора як адміністратора, видавця, суспільного діяча, його реформи, мрії та роздуми щодо майбутнього мусульманського та тюркського світів.¹²

Роман «Французькі листи» перекладений англійською мовою з коментарями американської дослідниці Азаде-Айше Рорліх та є у більшості бібліотек провідних європейських та американських університетів.¹³ Його видання підсилює традицію дослідження діяльності Гаспринського у англomовному просторі представниками так званого «західного світу».¹⁴ І є цілий блок статей, присвячених цьому роману. Ні в якому разі не прагнемо зробити бібліографічний, або ще більше історіографічний аналіз праць, написаних про Гаспринського. Це може бути окреме наукове дослідження. Так само не варто збирати всі статті, написані про роман «Французькі листи». Їх багато, вони демонструють зацікавленість всього цеху гуманітаріїв: тут і літературознавці (мабуть, найбільше), релігієзнавці, філософи, історики тощо.

Такий жвавий інтерес саме останніх років – явище цікаве, що свідчить про стан сучасного академічного середовища та ідей, які є «модними». Гаспринський та його роман у цьому просторі - інколи привід долучитися до маловідомого та загадкового

⁹ Cwiklinski S., Lazzerini E. J. Рецензії. Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 1. Литературно-художественные произведения; Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 2. Ранняя публицистика: 1879–1886 гг.; Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 3. Публицистика: 1887–1890 гг., Ab Imperio. 2020. № 4, С. 294–301.

¹⁰ Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 1. Литературно-художественные произведения. С. 19.

¹¹ Gaspıralı, İsmail. (2014) *Seçilmiş Eserleri: 1, Roman ve Hikayeleri*, Neşre Haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov. İstanbul: Ötüken Yayınevi; Gaspıralı, İsmail. (2015) *Seçilmiş Eserleri: 2. Fikri Eserleri*, Neşre Haz. Y. Akpınar. İstanbul: Ötüken Yayınevi; Gaspıralı, İsmail. (2015) *Seçilmiş Eserleri: 3. Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları*, Neşre Haz. Y. Akpınar. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

¹² Kırımlı, H. (1996) *National Movement and National Identity among the Crimean Tatars (1905–1916)*. Leiden: E. J. Brill; Kırımlı, H. (1996) Gaspıralı, İsmail Bey (1851-1914). Kırımlı fikir adamı, eğitimci ve yayıncı. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* 13, İstanbul, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gaspıralı-ismail-bey>; Sannav, S. C. (2022) “Gaspıralı İsmail bey’in (1851-1914) Yazılarında Eğitim Ve Kültür Temelli Faaliyetlerin Yeri”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 12(24): 235-250; Tokar, M. (2004) “İsmail Gaspıralı ve “Dilde Birlik Fikri Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (16): 31-45.

¹³ Gasprali I., *French and African letters*. Transl. and introduction by Azade Ayse Rorlich. İstanbul: Isis, 2008.

¹⁴ Lazzerini, E. J. (1973) *Ismail Bey Gasprinskii and Muslim modernism in Russia, 1878-1914*. Unpublished Ph. D. diss., University of Washington. https://www.academia.edu/24640152/Ismail_Bey_Gasprinskii_and_Muslim_Modernism; Fisher, A. W. (1978) *The Crimean Tatars*. Stanford: Hoover Institution Press.

Сходу та втаємниченого для пострадянського інтелектуального простору «сходознавства». Або це шанс приєднатися до тематичних збірок, оголошених знаковими для академічного світу видавництвами.¹⁵ Тому сучасна поява Альгамбри, увага до її образу, який має багато відблисків, під лупою дослідників різних спеціальностей – теж додатковий поштовх до роздумів.¹⁶ Втрачений світ мусульманської культури, остання цитадель в Європі, палац, який є шедевром архітектури і мистецтва та ... символом надій і відродження (?) чи втраченого, притрушеного пилом минулого, яке достойне поваги та відповідного пригадування (?). Відповіді на ці питання різні. Як різним є і асоціативний ряд, який виникає у відвідувачів палацу емірів Гранади, або у читачів Вашингтона Ірвінга – першовідкривача Альгамбри для сучасних європейців.¹⁷

Роман Гаспринського «Французькі листи», напевно, з цього ж ряду уявлень та ідей. Його так само по-різному в останні роки згадали та передрукували. Хтось з надією на відродження, яке підкріплюється відповідними історичними доказами. Хтось з присмаком поваги та запізнитого визнання, отже такого собі постколоніалізму та посторієнталізму. І в цьому сенсі визначення жанру роману Гаспринського є так само показовим! Його можуть порівнювати з травелогами (мандрівними записками) або художньо-етнографічними нарисами і ставити поруч з прізвищами Дж. Байрона, Василя Боткіна (російського прозаїка, літературного критика естетичного напрямку середини 19 ст.)¹⁸, але визначати за жанровими особливостями лише як *утопію*.

Мусульманська утопія – найпоширеніше визначення на ознаку роману Гаспринського «Французькі листи».¹⁹ Цей вираз-характеристика, повторений в останні

¹⁵ Alexeev, I., Kulikova, K., Lahuti, S. (2021) “Andalusi Utopia and Muslim Modernity in Late Nineteenth Century Russia: Ismail Gasprinskii’s Epistolary Novel Dar al-Rahat.” In Julian Weiss, Rachel Scott, and Vakıl Abdoolkarim, (eds.) *Al-Andalus in Motion: Travelling Concepts and Cross-Cultural Context*, pp. 179–204. London: King’s College London CLAMS.

¹⁶ Alexeev, I., Kulikova, K., Lahuti, S. (2021) “Andalusi Utopia and Muslim Modernity in Late Nineteenth Century Russia”; Edhem, E. (2024) *The Alhambra at the Crossroads of History: Eastern and Western Visions in the Long Nineteenth Century*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

¹⁷ Ірвінг В. Сказки Альгамбри. Москва: «Вече». 2009.

¹⁸ Васьків М. С. «Французькі листи» Ісмаїла Гаспринського як мандрівні нариси. Вісник Київського університету імені Бориса Грінченка. Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Збірник наукових праць (філологічні науки) № 13, 2019. С. 88-94. [<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/30248/>, доступ від 10.11.2024]; Арнаутова А. Р. Семенець О.С. Специфіка зображення «іншої» культури в літературі ХІХ століття (на матеріалі творів Дж. Байрона та І. Гаспринського) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія “Філологія. Соціальні комунікації”. 2020. Т. 31 (70), № 4, ч. 4. С. 103-108; Рустемова Л.А. Композиція произведений «Письма об Испании» В.П. Боткина и «Французские письма» И. Гаспринского // Культура народов Причерноморья. 2013. № 264. С. 39-42.

¹⁹ Alexeev, I., Kulikova, K., Lahuti, S. (2021) “Andalusi Utopia and Muslim Modernity in Late Nineteenth Century Russia”, pp. 179–204; Nebioğlu, Rahime Çokay. (2020) “Utopia, Religion, and Transcendence in Turkish Literature: Ruşeni Barkın, Molla Davudzade, and İsmail Gasprıralı”, *Utopian Studies* 31 (3): 593–629; Mignon, L. (2024) “Back to the future? The Place of the Religious ‘Other’ in Ismail Gasprinsky’s Islamic Utopia”, *Religion* 54(3): 412–443.

роки неодноразово фахівцями з різних галузей і країн, набув вже сталого місця, зайняв свою нішу в історії літератури. Його свіжість, з огляду на хронологічно недовгу історіографію дослідження творчості Гаспринського, наче не повинна викликати сумніви. Здавалося, чого б ще бажати: ім'я Гаспринського поруч з Томасом Мором, Томмазом Компанелю, Джоном Мілтоном та іншими загально відомими прізвищами, які прикрашають історію світової (переважно, «західної», правда) філософії та літератури. Проте... саме цей ряд і викликає сумніви. Яким яскравим і претензійним цей ряд не був би, він про минуле, старі утопічні уявлення, які з перспективи модерного кінця 19 ст. викликали легку іронію.

Хіба Гаспринський після подорожей Європою, натхненний Францією, Австро-Угорщиною і сповнений надій та оптимізму щодо змін та реформ, прагнув виглядати утопістом? Все його життя – це рух вперед, за зміни і модернізацію. І результат його практичної діяльності був дуже вдалим! У нього вийшло: Бахчисарай завдяки діяльності Гаспринського став взірцем для руху джадідізму тодішньої Російської імперії і далеко за її межами. Тож визначення жанру найвідомішого та найулюбленішого для самого автора роману, до якого він багато разів протягом життя повертався, як утопії хочеться поставити під сумнів. А певні історіографічні твердження, нехай навіть вони існують недовго і виглядають достатньо новаторськими, не обов'язково мають від початку набувати статусу аксіоми.

Важко сказати, чому саме такі асоціації викликає у сучасних гуманітаріїв роман Гаспринського. Турецькі дослідники відзначають першість Гаспринського у жанрі утопії для турецької літератури, яка з'являється у 1910-х рр.²⁰ До уваги береться остання редакція роману, видана Гаспринським у 1906 р. під назвою «Таємнича країна» (або «*Darürrahat Müslümanları*» - «Мусульмани країни Спокою»²¹ Це є скорочена версія «Французьких листів», в якій частина пригод Молли Аббаса Європою – та сама, яка містить всі ознаки пригодницького роману як мегажанру, відсутня повністю. Лишається тільки частина, присвячена Андалусії та таємничій країні, яка сховалася за горами Сьєрра-Невади. Можливо, такий варіант і викликає у читачів асоціації з утопією, а не

²⁰ Для турецької літератури утопія як жанр набув популярності на початку 20 ст., можливо, як своєрідне наслідування європейським канонам. Тоді, звісно, роман Гаспринського (особливо його остання редакція 1906 р.) мав розпочинати ряд аналогічних творів і бути прикладом, якому могли наслідувати Ruşeni Barkın та Molla Davudzade. Див.: Nebioğlu, R. Ç. (2020) "Utopia, Religion, and Transcendence in Turkish Literature: Ruşeni Barkın, Molla Davudzade, and İsmail Gaspirali", *Utopian Studies* 31(3): 593-629; Parlak, N. (2015) "İsmail Gaspirali'nin Dârürrahat Müslümanları Adlı Eserindeki Endülüs Algisi Üzerine", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9(1): 141-160.

²¹ Гаспринский И. Таинственная страна. Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 1. Литературно-художественные произведения. С. 348-367.

фантастикою чи пригодами. Однак пояснення таких почуттів та рефлексій можуть бути іншого характеру.

Ризикну припустити, що роль ісламу, ширше – релігії, в житті мешканців Країни Спокою як визначального фактору, змушує сучасних інтелектуалів до таких асоціацій. Європейські дослідники відносять роман до утопії швидше тому, що у «загубленому та паралельному світі мусульман» Країни Спокою *релігії* відноситься основне місце у визначенні засад суспільного договору, поясненні успішності всього соціального та державного проекту. Підозрюю, що для більшості сучасних інтелектуалів немусульман, атеїстів або не дуже віруючих будь-яких інших конфесій, така роль релігії в суспільстві (як чогось архаїчного та за давнього) апріорі змушує до порівнянь з минулим. Тому для них це утопія, а не фантастика чи альтернативна історія. Тому пошуки аналогій сягають 16-17 століть. Тому і текст для аналізу: «Таємнича країна» (скорочений варіант, без пригод, видана у 1906 р.), а не «Французькі листи» (надруковані у «Терджимані» 1887-1889 рр. як листи про подорожі та пригоди). І дивним чином не звертають увагу ці дослідники на продовження подорожей Молли Аббаса, написані Гаспринським трохи згодом. Між тим «Африканські листи» та «Країна амазонок» мають виразний характер пригод! Їхні герої-мусульмани приєднуються до типових «західних експедицій», що вирушають до незнайомих обширів, які європейці воліють бачити своїми колоніями. Молла Аббас продовжив свої мандри там, де блукали герої Хаггарда – в Африці, і побачив там те саме – світ, який від людства (Європи!) загубився! «Країна амазонок» Гаспринського це чудово ілюструє.

Цікаво, що в останній статті (2024 р.) про жанр «Таємничої країни» Л. Міньйон (професор турецької літератури, Центр Близького Сходу Коледжу Святого Антонія Оксфордського університету) висловив блискуче припущення.²² Порівнюючи його з іншими утопіями (у даному випадку з романом Яна Потоцького «Манускрипт, знайдений у Сарагосі»), автор нарешті задає те найнеобхідніше питання: а чи був Гаспринський знайомий з тими романами, у наслідуванні яких його підозрюють? І далі: а чи був Гаспринський знайомий з утопічною традицією російської літератури? А якщо був, то чи не прочитав він якось роман Н. Чернишевського «Що робити?». Відповіді не існує. А якщо не був і не читав, і ще більше – не прагнув наслідувати?²³ Роман

²² Mignon, L. (2024) "Back to the future? The place of the religious 'other' in Ismail Gasprinsky's Islamic utopia", *Religion* 54(3): 412-430.

²³ Хто все-таки читав славнозвісний роман Чернишевського, зараз з посмішкою може згадати, на якому саме сні віри Павлівни заснув і більше до роману не повернувся.

«Французькі листи» Гаспринського написаний легко, читається приємно і довго не відпускає.

Між першою (1887-1889) та останньою (1906, тюркською мовою) редакціями роману про Моллу Аббаса не прості 20 років життя Гаспринського, насичені подіями: від молодого романтика, який тільки-но повернувся з Європи, до мусульманського реформатора, який вже визначився зі своїм місцем у житті. Врахуємо цей факт для того, щоб підкреслити різні прагнення однієї і тої самої людини протягом життя. Очевидно, що молодість бажає бути поруч з прогресом, новаторством, готова ризикувати і робити сміливі кроки.

Гаспринський – реформатор, людина, яка жадала змін і готова була багато чого запозичувати у прогресивної, технологічної Європи. То чому, оцінюючи та порівнюючи його творчість, маємо дивитися на літературний ряд, який виник 200 чи 400 років тому? Більш вірогідним видається замір самого Гаспринського опинитися в колі наймоднішого і сучасного, наслідувати канонам популярного у своєму часі. І навіть більше, як людина творча та талановита Гаспринський мав відчувати сучасні тенденції, як письменник – нові віяння розвитку літератури. А чому не міг бути одним із тих, хто започатковував новий літературний жанр? Той самий жанр, яким так пишається європейська література. Людям з «міжімперською» («Across Empires») ідентичністю або фронтального простору, зазвичай, притаманні чудова інтуїція та відчуття змін.²⁴

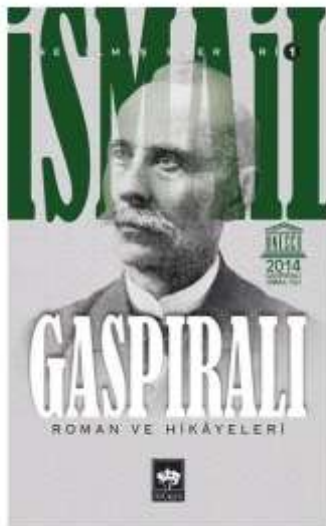
Загублений світ, паралельний світ, пов'язаний з альтернативною історією, вважаються піджанрами пригодницьких романів. Про альтернативну історію говорять як таку, що виникла і закріпилася в європейському модернізмі, її можливість у неєвропейському просторі не враховується за замовченням.²⁵ Цей піджанр часто фігурує як різновид фантастики (хоча і утопії теж).

Взаємозв'язок жанрів є зрозумілим, однак чітке визначення твору «прирікає» на відповідність стандартам і ставить прізвище автора в ряд собі подібних. Роман Гаспринського про Моллу Аббаса практично офіційно визнаний утопією. Так, утопія є в одному ряді з альтернативною історією. Роман Гаспринського, звісно, може там бути, але таке чітке визначення, з довгою історіографічною традицією на додачу, блокує можливість бути поруч з письменниками, чії твори мають набагато більшу, численнішу

²⁴ Meyer, James H. (2014) *Turks across Empires: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856–1914*. Oxford and New York: Oxford University Press.

²⁵ Аністратенко А. В. Альтернативна історія як метажанр української та зарубіжної прози: компаративна генологія і поетика. Монографія. Чернівці, 2020. С. 66.

читацьку аудиторію. Пригоди, пошуки скарбів та «загублених світів» - напишіть це на обкладинці і такі книжки купуватимуться частіше. Помножьте на кіноіндустрію і... маєте достойну популярність. Інше питання, чи готовий сучасний загал до такого розвороту? І в цьому сенсі найбільше хвилює реакція теперішніх мусульман, інтелектуалів і не тільки. Чи прагнуть вони такого асоціативного ряду для своїх героїв? Відповіді на ці питання багато що скажуть про нас нинішніх. І це буде реальна, а не альтернативна історія.

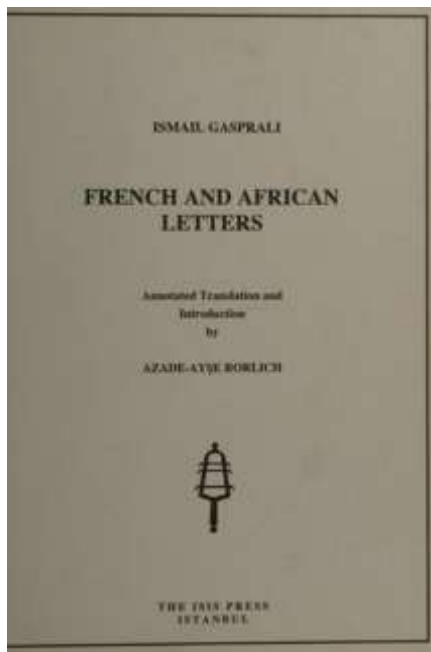

Рис. 1-3. Такі академічні видання – зайвий приклад ставлення до творчості Гаспринського. Вони навряд чи розраховані на масового читача, який більше реагує на яскраві обкладинки. І жанр утопія саме таку думку і підкреслює: щось не популярне.

Романи про загублені світи як жанр літератури

«Загублений світ» – втрачене минуле чи омріяне майбутнє? Світ фантастики чи реальності? Чому саме цей сюжет в історії літератури та кіно здобув такої шаленої популярності і перетворився на окремий жанр? Що шукали автори найпопулярніших романів в інших світах?

19 століття – історична доба, за якої інтелектуальні конструкції набувають вирішального значення. А ті, що творять інтелектуальний продукт – ТЕКСТ, визначають подальший розвиток людства. Академія 19 століття надихається науковими відкриттями в галузі природознавства і технологій, гуманітарії розширюють коло інтерпретацій та суспільних прогнозів. І всі разом є в чарах романів. Адже творчі люди завжди інтуїтивно відчують зміни, суспільні настрої та їм передують (чи їх визначають?).

В останній чверті 19 ст. виникає окремий літературний жанр (точніше, піджанр), який набуває надзвичайної популярності, перетворюється на медіа франшизу та в такій якості існує до сих пір. У 20 столітті ця сама ідея захоплює світ кіно, у 21 столітті переходить на сторінки коміксів, у кадри мультсеріалів та комп'ютерних ігор. «Загублені світи» - так назвуть потім цей жанр літературознавці, намагаючись пояснити його популярність та розібрати на складові. Отже, класичні «загублені світи» - це піджанр фантастики та пригод, в сюжетній основі якого пошуки і відкриття світу, що колись був і з часом загубився, або який існував, але про нього не

знало людство. Цей світ може існувати десь поруч й зараз, прихований від людського ока. І тоді це паралельна реальність, звісно, набагато краща, яку так хочеться віднайти!

Пізня вікторіанська доба, за часів якої виникають «загублені світи», - золоте століття англійської літератури, літератури романів. Тож й більшість авторів, які до сьогодні відомі світу як класики, представляють літературу Заходу (переважно позначені як англійські, до яких пізніше долучаються американські письменники, рідше - французькі). У 1885 р. Генрі Райдер Хаггард написав свій бестселер «Копальні царя Соломона», який став початком пошуків інших світів. До нього швидко доєдналися колеги по цеху. У цій плеяді маємо знайомі з дитинства прізвища Р. Кіплінга («Людина, що хотіла стати королем» - 1888), Жуля Верна («Тайна Антарктики» - 1897), Герберта Веллса («Країна сліпих» - 1904), Емми Орці (роман «Улюбленці богів» (By the Gods Beloved) - 1905), пізніше випущений в США як «Ворота Камта» (1907)), Едгара Рая Барроуза («Повернення Тарзана» - 1913, «Тарзан і дорожчінності Опара» - 1916), Володимира Обручева («Плутонія» - 1915) та інші.

Окреме місце у цьому списку, безсумнівно, належить тому, хто «винайшов» красномовну назву і виніс її на обкладинку своєї книги: у 1912 р. вийшов роман Артура Конан Дойла «Загублений світ»! І пошуки світу, втраченого людством, продовжилися з новою інтенсивністю. Отже, Дойл підсумував досягнення попередників, надав йому завершеної огранки і визначив стратегічний напрямок «пошуків». З тих пір і до сьогодні романів про загублені світи так багато, що вони становлять окремий об'єкт дослідження літературознавців та інших гуманітаріїв, які прагнуть пояснити людське суспільство. Перелік подібних студій настільки солідний, що лапки на позначення об'єкту дослідження («загублений світ») з часом зникли, перетворивши романи про загублені світи на текст, який варто інтерпретувати.

Список самих романів про загублені світи може бути продовжений практично до сьогодні, структурований за географією «світів», етнічною приналежністю авторів тощо. «Романи про загублені світи» - так називається сторінка у Вікіпедії, наявність якої свідчить про популярність жанру та уподобання письменників.²⁶ Хронологічно він охоплює й 20 століття. Однак очевидною є найбільша популярність романів на межі 19-20 ст. Хаггарду належить безсумнівна першість у цьому списку та роль творця жанру, хоча б з огляду на кількість «світів» і, відповідно, романів, ним створених. Так, у 1887 р. як продовження «Копалень царя Соломона» був надрукований окремою книгою роман «Аллан Квотермейн». Практично тоді ж з'являється й роман «Вона» - другий за популярністю роман Хаггарда (після «Копалень царя Соломона»), який на сьогодні має мільйонні тиражі та переклади по всьому

²⁶ Романи про загублені світи. [https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Lost_world_novels, доступ від 11.10.2024].

світу. Показово, що перш ніж вийти окремою книгою, роман друкувався на сторінках журналу (ілюстрованої газети «The Graphic»), отже мав популярність і широку читацьку аудиторію. Його роман «Люди туману» так само друкувався на сторінках щотижневого журналу «Tit-Bits» (Лондон) у 1893 р. Отже, виходу кожної частини роману чекала читацька аудиторія, обговорювала його, «проживала» долі героїв, разом з автором шукала загублені світи. Тому можна констатувати значну популярність та увагу читачів до подібних текстів наприкінці 19 – на початку 20 ст., переклади багатьма мовами вже у перші роки після виходу, мільйонні тиражі протягом наступних десятиліть.

Однак... у цьому переліку і на цьому фоні шаленої популярності жанру та скрупульозної уваги читачів до виходу кожного нового подібного тексту ви не знайдете одного роману – не менш цікавого за сюжетом, описом пригод і пошуком загубленого світу! Він був написаний тоді ж, у часи надзвичайної популярності жанру і, навіть з випередженням основного шквалу текстів. Він містить у собі не тільки пошуки світу, який людство втратило, але й світу майбутнього, який міг би бути якби... Отже, маємо не просто загублений світ, але й світ паралельний, і світ майбутнього – фантастики (жанр який набуде популярності в Європі буквально за десятиліття). Все це й навіть помножене на рік виходу – 1888! - навряд чи допоможе вгадати прізвище автора. У цьому переліку *«романів про загублені світи»* його ім'я є абсолютно неочікуваним. Адже мова йде про *мусульманського* письменника та просвітителя *Ісмаїла Гаспринського*.

Сюжет, стиль і жанр – пошуки того самого світу, який людство втратило і який так хочеться віднайти, - цілком подібний, аналогічний, схожий, написаний у той самий історичний час як і більшість класичних романів, АЛЕ прізвища Гаспринського немає у жодному переліку авторів загублених світів! Попри значну увагу до творчості Гаспринського, видання його творів окремими книжками чи то зібрання творів, ви не знайдете й натяку на таке поєднання і порівняння! Що це? Класичне підтвердження колоніалізму у його постколоніальному звучанні? Чи чергове підтвердження орієнталізму, хай навіть воно у текстах тих, хто Орієнт представляє? Ми ж зараз не про текст, а про автора та його можливість бути у переліку класиків цілого жанру. Жанру, який чітко асоціюється з європейською (західною) літературою, є його окрасою, підтвердженням високого професійного рівня та таланту авторів. А ще про те, що насправді, текст Гаспринського нічим не відрізняється і нічим не поступається! Ба навіть більше – у деяких моментах є кращим і таким, що хронологічно випереджає творчі засоби та сюжетні композиції західних письменників. Та чи є можливість поставити ім'я Гаспринського поруч з Хаггардом, Верном, Дойлем? Відповідь на це питання залежить від історичного часу та історичного простору, в якому це питання сформульоване, а ще – від

інтелектуального обшару кінця 19 століття: чи був він таким класично колоніальним та орієнтальним як ми звикли його розуміти зараз? Яку роль відігравали у формуванні цього простору не західні (у даному випадку мусульманські) інтелектуали? Чи можемо ми вважати його спільним результатом взаємодії двох сторін? Чи європейський світ все одне має першість, а всі інші інтелектуальні зусилля є вторинними і неоригінальними? Історику трохи легше відповісти на частину цих питань, адже базовий метод хронології допомагає все унаочнити. А ще – метод біографістики, який дозволяє подивитися на постать Гаспринського як видатну особистість, яка значно вирізняється у своєму оточенні, та в той же час має дещо схоже і типове у своїй біографії. Історичний час вміє позначатися на долях людей.

Визначення жанру літератури – справа вузького кола філологів, фахівців теорії літератури та мистецтва слова, тобто літературознавців. Текстологія пасує історику більше та самим своїм визначенням претендує на міждисциплінарний підхід. На ньому і зупинимося, визначивши наші прагнення створити міждисциплінарне дослідження, із завагою, що воно виконане історикинею з відповідним вантажем-тягарем професійних норм (методів і методологій). Тому, аналіз художньої літератури для мене – ризиківана справа. Виправдовує таку наглість хіба що те, що йдеться не стільки про аналіз літературознавчих нюансів, як про історії ідей та історіографічних традицій. І як похідне – «клішовану приналежність» людини, чію діяльність беруться досліджувати (смакувати) науковці різних галузей.

Тому літературознавчі терміни та базові для даного дослідження поняття використовуються у найпростішому звучанні. Літературний жанр – це найперше визначення художнього твору, його тип, визначений за сталими повторювальними змістовними та формальними ознаками. Очевидно, що пригодницький роман – це особливий піджанр роману, орієнтований на розраду (розвагу) читача. Він відноситься до категорії масової літератури – тої самої, яка, за умови успіху, друкується численними тиражами. Головними темами пригодницьких романів є подорожі в екзотичні країни (європейські країни виглядають так само екзотично для молодого мусульманина з Туркестану), пошуки скарбів (Молла Аббас шукає залишки колишньої присутності та величі мусульман в різних країнах, європейських теж), давніх артефактів (могила Гюльбаби в Будапешті для прикладу, не говорячи вже про Аль-Андалус). Отже, в романі Гаспринського є все, що рятує від буденності та нудьги. У даному випадку - від звичності повсякденного життя подорож та пригоди у невідомих краях рятують молодого чоловіка з Туркестану. Відбувається це у не найкращий історичний період останньої чверті 19 ст. – час втрат, занепаду, розчарувань, який називається «епохою

непорозуміння» в історії мусульман. Нові відкриття та невідомі землі мають надихати мандрівника-письменника: що може бути більш загадковим для мусульманина ніж розрекламована Європа з усіма своїми диковинками? Конфлікт культурних традицій (пригоди і розчарування, інколи детективні повороти, які трапилися з Моллою Аббасом в Парижі) так само є в романі Гаспринського. Отже, констатуємо найтиповіші ознаки будь-якого пригодницького роману.

Популяризація науки – один з найголовніших мотивів європейських пригодницьких романів другої половини 19 – початку 20 ст. Тому й центральні герої часто – це дивакуваті професори (у Верна та Дойла, до прикладу). Цим мотивом просякнутий не тільки роман «Французькі листи», а вся діяльність Гаспринського як реформатора, прихильника ідей джадідизму – реформ мусульманської освіти та науки. Європейські професори-мандрівники часто мають у своїх пригодах молодих помічників, які сліпо підкоряються волі та прагненням своїх учителів та наставників. Молла Аббас відповідає і цим рисам центрального персонажу: він сам прагне пошуків, але дослухається до настанов вчителів та наставників (шейх Джелял, який показує шлях до Країни Спокою, підходить на цю роль). І весь образ Молли Аббаса – позитивний, з елементами легкої авантюри, очевидної для тогочасних мусульман, в міру розсіяний та довірливий. Та якщо героїв європейських романів до подорожі спонукала наука, то Моллу Аббаса – її відсутність! Але все одне – бажання знайти!

Композиція пригодницького роману практично завжди дотримується певних принципів: з героєм трапляється щось несподіване, відкривається якась таємниця, що штовхає його до пригод, є купа перепон в дорозі, але в результаті – перемога і повернення додому. Всі ці компоненти в романі «Французькі листи» присутні. Пригод у подорожі молодого мусульманина Європою більше ніж достатньо. Абсолютно інша побутова культура - від повсякдення (їжа, вживання спиртних напоїв) до соціальних ролей (жінка в суспільстві), стосунки в родині, модерні технологічні приладдя. Все виглядає дуже дивним та екзотичним. А сюжетні розвороти – крадіжки, підстави, звинувачення у вбивстві, перебування у в'язниці... Яких тільки пригод не випало на долю молодого мусульманського мандрівника! З погляду тогочасної мусульманської культури, відчуття часу – то шалений ритм, який викликає різновекторні емоції у читача (і європейського теж): переживання, розчарування, побоювання і страх. Емоційний ряд почуттів, який породжує читання роману, викликають чітку асоціацію з пригодами героїв, які вирушають у невідому подорож, у пошуках «загубленого світу». Того самого світу, який колись давно існував та який вабить своїми таємницями. Такі асоціації

викликає у читача роман Гаспринського – того самого читача з категорії масового, який непосвячений у перипетії академічної дискусії, а відкриває книгу з полицки і насолоджується зануренням у пригоди героя. Згадалося радянське дитинство, наповнене читанням саме таких романів, від яких важко відірватися, бо від хвилювань за героя прагнеш якнайшвидшого щасливого завершення всіх подій. А те, що кінець буде щасливим, є очевидним. Такими є всі пригодницькі романи: не без втрат та розчарувань, але із надихаючим завершенням.

Знання, освіта, наука – ключові визначення в житті Гаспринського та його героя (так само як і в пригодницьких романах часів «прекрасної епохи», наукових відкриттів та небувалого до того розвитку науки та техніки). Часто зазначають, що Молла Аббас – псевдонім Ісмаїла Гаспринського. Можливо, але не завжди і не у всіх творах, написаних від імені Молли Аббаса Франсові. Не викликає сумніву те, що через його образ Гаспринський хотів передати власні думки. І безсумнівно хотів, щоб його слово було почутим. Отже, думав над максимально приємним для читання жанром.

Світ і час І. Гаспринського (кримськотатарський вимір)

Біографія Гаспринського на сьогодні є відомою. Кримськотатарське відродження кінця 20 – початку 21 ст., як і «ідеологічна боротьба за кримських татар» по обидва боки сучасного військового російсько-українського кордону, спровокували інтерес до життя та творчості видатного мусульманського інтелектуала. Релігійне і національне відродження кінця 20 ст. у країнах пострадянського простору, спроба швидко надолужати вгаяний час, знайти себе у колі інших (або забутих своїх), спричинили увагу до Гаспринського серед інтелектуалів тюркського простору (про єдність якого Гаспринський, до речі, мріяв).²⁷ «Спільність» Академії, яку прагнуть демонструвати західні університети, і яка покликана до життя бажанням так само швидко надолужити і «закрити колоніальні борги» пояснюють зацікавленість і присутність на сторінках європейських видань прізвища Гаспринського. Тому, сьогодні детально зупинятися на біографії Гаспринського сенсу немає. Його ім'я є загальновідомим передусім як

²⁷ Gaspıralı, İ. (2014) *Seçilmiş Eserleri: 1, Roman ve Hikayeleri*. Neşre Haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov. İstanbul: Ötüken Yayınevi; Gaspıralı, İ. (2015) *Seçilmiş Eserleri: 2. Fikri Eserleri*. Neşre Haz. Y. Akpınar. İstanbul: Ötüken Yayınevi; Gaspıralı, İ. (2015) *Seçilmiş Eserleri: 3. Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları*. Neşre Haz. Y. Akpınar. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

кримськотатарського просвітника та письменника, а насправду діяча більш широкого кола громадських активностей. Лише окремі факти та епізоди біографії потребують уваги та зупинки у цьому тексті. Саме ті сюжети, які дозволяють «зрозуміти» авторські задумки Гаспринського у його найбільш відомих художніх творах.

Кінець 19 – початок 20 ст. для європейських країн, в яких Гаспринський подовгу бував, недарма називається «прекрасною епохою». Епоха дійсно була прекрасною ще й з точки зору можливостей для реалізації творчого і громадського потенціалу людини. Той короткий історичний час, який в історії Російської імперії звикли називати пореформеною добою, час після катастрофи і поразки у Кримській війні, дійсно дав можливість активним і небайдужим особистостям спочатку шукати себе у цьому світі можливостей, вдосконалюватися, само розвиватися, щоб потім взятися до активних громадських дій і конкретної роботи. Постійна самоосвіта, коло інтелектуального спілкування, в якому людина опинилася або сама себе сформувала, було визначальним. Це коло не залежало від кордонів країн та ідейних орієнтирів (останні динамічно змінювалися протягом життя конкретної людини і цілого покоління). Воно, швидше, залежало від особистих зв'язків та інтелектуальних уподобань та формувалося спілкуванням, читанням, листуванням. На цьому лише і варто зупинитися для того, щоби спробувати зрозуміти Гаспринського та його «загублений світ».

Кримськотатарське коріння, глибоке й розгалужене, мало зрозуміле сторонньому спостерігачу, нехай навіть дуже чутливому, є визначальним у житті та творчості Гаспринського. Те, що сьогодні називається ідентичністю, для кримських татар другої половини 19 ст. було природнім, «за замовчанням», яке не підлягає саморефлексії. Спокуси імперії та кар'єри, звісно, існували та вабили, впливали на вибір життєвого шляху, але лишалося щось малопомітне сучасникам (імперським чиновникам в тім числі), яке потім виявлялося визначальним. В умовах вишуканого та всеосяжного імперського впливу, яким визначалася російська політика щодо так званих «іногородців», збереження власного етнічного, яке потім окреслилося як національне, було спочатку поодиноким, малозрозумілим явищем. Тому, Гаспринський потрапив до того малочисельного кола синів свого власного народу, яких саме у цей час з'явилося трохи по світу у багатьох, але не всіх, інших народів. Це коло інтелектуалів - творців національних відроджень - складає певну компанію, але тільки в очах дослідників пізнішої доби. За свого часу подібні постаті часто були одинаками і разом центрами тяжіння, отже мали колосальну силу характеру і сміливість.

Гаспринський народився на землі, історію якої ще треба зрозуміти. Адже тут сформувалися народи, які «колоніальною» мовою можна охарактеризувати як «колоритні», бо відмінні своєю релігією, традиціями тощо. Караїми та кримчаки, кримські татари сьогодні

позначені як корінні народи Криму. І це змушує до дослідницьких перспектив тих, хто думає про такі стійкі відмінності кримських татар від інших тюркських народів. Тут, у Криму, закінчувалися вояжі, що тривали протягом тисячоліть, інших народів. Це етнічне різноманіття, що існувало протягом багатьох історичних часів, вражало мандрівників та дослідників, але для корінних мешканців було повсякденням!

Відомо, що Гаспринський народився у Криму в Ялтинському повіті Таврійської губернії 1851 р. (селище Авджикой чи сусіднє йому селище Улу-Сала - на це конкретне питання чіткої відповіді не існує, що від початку дає підстави сумніватися у багатьох «загальновідомих» фактах біографії Гаспринського).²⁸ Архівні пошуки сучасних дослідників дозволяють наголосити на давньому кримськотатарському корінні. Його дід - мулла Алі Гаспринський (1783 р.н.) -позначений як чиновник 14 класу, у документах пізнішого часу записаний як Алі Базарьян (кримськотатарською 'базиргян' - купець, торговець), мав значні земельні володіння на південному березі Криму від Гаспри до Ялти.²⁹ Пізніше Мустафа Гаспринський (батько Ісмаїла Гаспринського) написав у своїй апеляції на ім'я імператора Олександра II: «Покойный отец мой – чиновник 14 класса мулла Али Гаспринский – был поселянином деревни Гаспра... Он в даче Гаспра имел собственно ему принадлежащие доставшиеся по наследству и по купчим крепостям хлебопахотные и сенокосные земли, сады, чаиры и курулу в значительном количестве. И особо того в общем нераздельном владении с тамошними поселянами строевую лесную дачу... Доказано, что татары и отец мой мулла Али, владеют землею при деревне Гаспре еще до присоединения Крыма к России».³⁰ Загальна площа володінь Алі Гаспринського сягала 165,83 десятин. Фруктові сади, тютюнові плантації, ліси – це те, що давало доходи родині Гаспринських.³¹ Їхніми сусідами були князі Воронцови, Мещерські, Голіцини та інші відомі російські чиновники. Доля цих маєностей сумна. Більшу частину земель у 1830 – на початку 1850-х рр. були закладені або продані спадкоємцями. Причини невідомі.

Князю Михайлу Семеновичу Воронцову відводиться особлива роль у житті та кар'єрі Мустафи Гаспринського – батька Ісмаїла. Родинна легенда, помножена на історіографічну традицію, пов'язує швидке отримання дворянства Мустафою Гаспринським з особистою приязню князя та заслугами «перед Отечеством», тобто імператором.³² Але скільки у цьому

²⁸ Бикова Т. Ісмаїл Гаспринський: просвітник і літератор на зламі епох. *Гаспринський І. Молла Аббас. Вибрані літературні твори*. С.7.

²⁹ Абдуллаєв І.А. Земельные владения Али и Алиме Гаспринских. *Культура народов Причерноморья*. 2011. № 199, Т. 1. С. 7-9.

³⁰ Там же. С. 7.

³¹ Там же. С. 7.

³² Меметов А., Меджитова Э. Жизнь и деятельность Исмаила Гаспринского // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Т. 27 (66). № 4, Ч. 1. 2014. С. 22–34.

правди – сказати важко. Так само важко зрозуміти коріння родинної легенди: чи не є це свідченням певного «колоніального канону»? Хочеш швидко стати «своїм» в імперській ієрархії – маєш особисто відзначитися перед найвеличнішим, тобто імператором, принести якусь користь йому особисто! Маєш опинитися поруч у потрібний час і в такий спосіб виказати свою ревність/ вдячність. Такі сюжети в імперській історії (інтерпретації, швидше у тексті, а не в реальності) – пряма дорога до офіційного визнання, а у даному випадку – ще й швидке отримання дворянського статусу. Аналогічних історій повно й у випадку з українським козацтвом, яке мало послужитися російському імператору, довести свою вірність і героїзм, і в такий спосіб отримати визнання і дворянство.³³ Можна побачити такі історії на сторінках тогочасних періодичних видань, як-то офіційної газети «Санктпетербургские ведомости» чи популярного у другій половині 19 – на початку 20 ст. ілюстрованого журналу «Нива».³⁴ Отже, батько Ісмаїла Гаспринського «заслужив» не тільки своєю працею у якості військового перекладача зі східних мов, та ще й за часів важких для Росії Кавказьких війн, але й через особливу прихильність князя Воронцова (того самого, який мав колосальні маєтності та владу у Криму – новоросійського та бессарабського генерал-губернатора).

Мустафа Гаспринський зумів виконати доволі складне детективне замовлення – пошуки вкраденого у самого імператора мармурового барельєфу: хтось поцупив тільки-но подароване, а Мустафа Гаспринський швидко знайшов.³⁵ Ця родинна історія трохи фантастична, і належить швидше до ряду аналогічних народних міфів та казок, які з різними варіантами кочують зі сторінки на сторінку видань. Отже, ці історії швидше передають «народні фантазії» і в такий спосіб культуру мислення, спосіб думання тощо. Такий собі конструктор «чарівної імперської казки», створеної, звісно, за канонами і бажаннями ідеологів імперського

³³ Остання чверть 18 ст. – час значних геополітичних, а за ними і соціальних, потрясінь у південноукраїнському регіоні. Ліквідація Російською імперією козацьких Гетьманщини та Запорозької Січі, завоювання Північного Причорномор'я та захоплення Криму мали наслідком зміну соціальної еліти краю, перерозподіл земельних володінь. Відомі в Російській імперії родини можновладців недарма опинилися по сусідству із Гаспринськими. Так само як і на територіях колишніх Запорозьких вольностей величезні площі земель були віддані російській імперській еліті. А представників колишньої соціальної еліти чекала тривала боротьба за отримання дворянського статусу як такого, що дозволяє ці землі мати.

³⁴ У 1828 р. з Османської імперії до Російської повернулася відома Задунайська Січ. Очолив цей перехід останній кошовий отаман Йосип Гладкий, який відразу отримав в Російській імперії дворянський статус. Показово, що в усіх тогочасних періодичних виданнях («Санктпетербургские ведомости», «Одесский вестник») оповідалася казкова історія про те, що відразу по поверненню задунайські козаки на чолі зі своїм отаманом на човні переправлялися через Дунай самого імператора Миколу I. У «Санктпетербургских ведомостях» 1828 р., №46 повідомлялося: що імператор переправлявся «в лодке, в коей гребцами были 10-ть запорожских казаков, за несколько дней до этого бывших турецкими подданными... Рулем правил их атаман, бывший доньне турецким двухбунчужным пашею». Ця подія надзвичайно вразила сучасників, її неодноразово переказували, тиражували у тогочасній публіцистиці, а 1883 р. на сторінках журналу «Нива» була надрукована художня оповідь А.Н. Кирилова «Полковник із Золотоноші», присвячена Й. Гладкому та його казковій долі. Показово, що весь *перехід колишніх запорожців до Росії був під особистим контролем М.С. Воронцова* (Каюк С.М. Задунайська Січ. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дніпропетровськ, 1999).

³⁵ Меметов А., Меджитова Э. Жизнь и деятельность Исмаила Гаспринского. С. 24.

колоніального мислення. Подібність цієї історії до інших аналогічних, які тоді побутували на сторінках періодичних видань, змушує сумніватися у її правдивості та реальному існуванні. Так само як не зрозумілим видається на цьому фоні факт надання Мустафі Гаспринському дворянства у 1854 р., у розпал Кримської війни. Його батько, тим більше дід, наче мали достатньо земельних володінь для того, щоб отримати дворянський статус набагато раніше, десь наприкінці 18 – на початку 19 ст., принаймні потрапити до списків шукачів дворянства. «Жалувана грамота дворянству» 1785 р. Катерини II відразу поширювалася і на ново захоплені землі Південної України. На початку 19 ст. працювало багато комісій при Таврійському Дворянському Депутатському Зібранні для розгляду справ щодо надання дворянства представникам кримськотатарської еліти.³⁶ Можливість потрапити до списків шукачів дворянства було достатньо. Отже, щось у цій історії про дворянський статус Гаспринських не так.

Дворянство родина Гаспринських отримала лише у 1854 р. Судячи з виписки з Родовідної книги, дворянство надано за військову службу Мустафі Алієву Гаспринському.³⁷ Про значні земельні володіння у Криму у документі не йдеться. На якому етапі поглинення імперією колишня еліта втрачала свої статки і статуси? Однак історія родини Гаспринських, як і багатьох інших представників дрібної соціальної еліти (так званого другого ешелону, який якраз і забезпечував стійкість суспільства) кримських татар є типовою.

Це стає зрозумілим, якщо порівняти її з біографіями представників української інтелігенції, яка виникала у 19 ст. Історичні процеси є схожими і знаходяться в одному хронологічному ряді та територіальному обширі. Гетьманщина (козацька державність) втрачає свою окремішність на початку 1780-х рр., у 1783 р. виходить низка указів, які вирівнюють адміністративну та військову системи козацької України з імперськими. 1783 р. Російська імперія включає Кримське ханство до своїх володінь. «Жалувана грамота дворянству» російської імператриці Катерини II 1785 р. так само розповсюджувалася і на представників козацької старшини, як і на кримськотатарську соціальну еліту. Але зуміли скористатися цими можливостями та потрапити до кола привілейованої імперської знаті не всі достойники козацьких старшинських родів, багато з них випало з прошарку соціальної еліти у цьому колообігу імперських перетворень. Тому і в українських реаліях 19 ст. маємо багато біографій, що починаються з невизнаного дворянства батька, або такого обмеженого статусу, який не поширювався на дітей. Таким був початок іншого, трохи важчого життєвого шляху, ніж буття однолітків цього покоління, з походженням яких все гаразд. Однак цей шлях, наповнений

³⁶ Мавріна О. С. Бейський рід Аргін на шляху до дворянства (XIX ст.). // Східний світ. 2014. № 2. С. 23-32.

³⁷ Ганкевич В. Исмаил Гаспринский: архивные документы к ранней биографии. С. 142.

побутовими складнощами, накреслював іншу траєкторію – колосальної працездатності та руху проти течії. Мабуть, цим якраз й відрізнялися біографії діячів, яких можна віднести до творців національних відроджень. Набуте дворянство в Російській імперії не дорівнювалося спадковому в очах сучасників, вважалося менше вартісним. Тому, батьки мали турбуватися про дітей, опікуватися їхнім вихованням, освітою та стандартними для такого шляху навчальними закладами.

Для людини, яка за сферою діяльності відносилася до інтелігенції, освіта і пізніша самоосвіта набували вирішального значення. Початкову домашню освіту Гаспринського пов'язують з його матір'ю – Фатьмою Султан, яка начебто походила з «сім'ї родовитого мурзи Темір Газа Кантикузова».³⁸ Принаймні, так це відзначає більшість дослідників біографії Гаспринського. Та чи дійсно цей рід відноситься до старої кримськотатарської еліти, тим більше мурз - питання, яке потребує додаткових досліджень.³⁹ Інколи, прізвище матері Ісмаїла позначають як Кайтазова, але так само відзначають її благородне місцеве походження.⁴⁰ І в будь-якому разі всі дослідники воліють зазначити приналежність роду матері до старої кримськотатарської еліти, який в далекі часи Кримського ханства мав значні земельні володіння і багатство. Та скільки не біло б сумнівів щодо походження матері, її роль у вихованні сина – поза сумнівом. Про це згадував сам Ісмаїл Гаспринський у своїй найвідомішій праці «Російське мусульманство»: «Останні висловлені нами думки й надії можуть викликати посмішку в деяких читачів. Якщо так, то я попрошу їх вислухати розповідь, що запала мені глибоко в душу, яку мені повідомила мати, коли мені було ще 13-14 років, розповідь, відому майже кожному мусульманину і яка, можливо, частково пояснить висловлені вище надії та думки... Можете бути впевнені, читачі, що дуже багато мусульман засвоюють поняття права, правди і справедливості так само, як іноді дуже точні погляди на речі зовсім не в хитромудрих книжках, а в таких нехитрих оповіданнях, зіставленнях і порівняннях...».⁴¹ Домашня освіта відіграла величезну роль у родинах кримських татар, була достойною та натхненною народною культурою і побутом, які тісно перепліталися з ісламом. А подальше навчання у бахчисарайському мектебе доповнило цю освіту, закріпило усвідомлення Ісмаїлом Гаспринським себе як приналежним до кримськотатарського та мусульманського середовища.

³⁸ Ганкевич В. Исмаил Гаспринский: архивные документы. С. 139.

³⁹ Прізвище Кантикузов віддалено нагадує румунський боярський рід Кантакузиних, які своїм походженням претендували на візантійське коріння. Див.: Кантакузин-Сперанский М. Сага о Кантакузиных-Сперанских. Перевод с англ. Д. Налепиной. М.: Российский фонд культуры: Российский архив, 2004.

⁴⁰ Меметов А, Меджитова Э. С. 23.

⁴¹ Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки, наблюдения. Симферополь: Изд-во Тип. Спиро, 1881. С. 20.

Наступну освітню сходинку можна віднести до категорії необхідності: набутий дворянський статус вимагав підтвердження військового звання та відповідної освіти. Тому, спочатку це була Сімферопольська чоловіча гімназія, а потім військова освіта у Воронежі та Другій Московській військовій гімназії.⁴² Навряд чи така освітня траєкторія відповідала мріям самого Ісмаїла Гаспринського. Те, що він своє військове навчання так і не закінчив, і військовим ніколи так і не став, свідчить швидше про бажання його батька та стандарти тодішнього російського суспільства. Але подальше життя Гаспринського, його життєві прагнення та суспільні переконання зайвий раз підкреслюють, що родинне і кримськотатарське коріння перемогли.

У цьому відношенні характерним є ще один епізод з юнацьких років Гаспринського, який часто люблять цитувати. Він стосується його спілкування з Михаїлом Катковим – відомим російським публіцистом, видавцем, журналістом, редактором газети «Московские ведомости», отже знаковою постаттю у житті тогочасної Москви та всієї Російської імперії. У переказах про стосунки молодого Гаспринського з Катковим у Москві повно знайомих колоніальних трендів. З одного боку, маємо розповідь – визначальний факт з життя Гаспринського, в якому йдеться про більше ніж знайомство, швидше дружбу, часте гостювання молодого кримського татарина у людини, яка було стовпом російського консервативного імперського монархізму, постаттю, відомою у столичних колах і тому вигідною для знайомства та кар'єри. А з іншого боку – стійкість у своїх власних переконаннях, що підкреслюють національну та релігійну ідентичність. Цікаво, що саме такого типу «розмову» Каткова з Гаспринським часто цитують у сучасній літературі.⁴³ У цій розмові зовсім ще юний Гаспринський дає дуже дорослу відповідь підступному «змію-спокуснику» Каткову щодо ролі росіян та російської культури у «виправданій та неминучій асиміляції» інших народів. Гаспринський вважав кримських татар особливим народом, який попри все (і навіть після еміграції до Османської імперії) зберігав вишуканість своєї культури та мови. Тому, асиміляції не підлягає: «Візьми наших кримських татар. Десятки, сотні тисяч їх виїхало і продовжує виїжджати до Туреччини. Здавалося б, і віра одна, і мова одна, проте наші татари не асимілюються, зберігають тонкощі своєї мови, звичаї...» і далі у цій же розмові «Будь-якого великого німця, італійця, француза, який переїхав в Росію, будь він музикантом, архітектором, вченим, вони оголошують своїм, російським, - обурювався Ісмаїл».⁴⁴

⁴² Бикова Т. Ісмаїл Гаспринський. С. 7.

⁴³ Османов Ю.Б. Просветитель Востока Исмаил Гаспринский. Симферополь: Бизнес-Информ, 2014. С. 13.

⁴⁴ Маметов, Меджитова. С. 26.

Отже, дитячі та юнацькі роки Ісмаїла Гаспринського заглиблені у кримськотатарську культуру, тісно пов'язані з родиною та Кримом. Наступні роки «дорослішання» вдалині від рідного дому, безсумнівно, надали усвідомлення величі імперії, особливостей її існування, ролі еліти (соціальної та інтелектуальної), але й поставили питання перед молодим Гаспринським та відкрили шлях для пошуків себе, свого місця та роздумів.

Світ і час Гаспринського (європейський вимір). Париж

Найбільш важливий для даного дослідження період життя Гаспринського є його закордонний вояж, а саме – перебування у Парижі. З військовою освітою та службою не склалося, а тому у достатньо молодому віці - 20 років, Гаспринський приїхав до Парижу, де прожив близька трьох років (1871 – 1874 рр.). Роман Гаспринського про мандри Молли Аббаса (який прагнемо віднести до жанру «загублені світи»), вірніше перша частина циклу, має назву «Французькі листи». Роль Парижа та Франції в житті та творчості письменника є очевидною. До того ж мова йде про місто, яке лишало слід у житті цілого покоління творчих людей, або *мало* лишати! Очевидно, що у другій половині 19 ст. Париж вже мав свій образ, який працював самостійно. І це посилювало силу тяжіння та концентрацію творчості. Це місто мусило вражати, надихати, змінювати. Враховуючи роль всього французького в побутовій культурі російського дворянства, Париж – обов'язкове для відвідування місто для тих, хто прагне кар'єрних успіхів, поваги суспільства, самовдосконалення! Гаспринський вирушав туди, маючи прекрасну уяву про норми, що побутували серед російського привілейованого стану. Крім того, мав вже більш чіткі життєві орієнтири та траєкторії, отже їхав туди, розраховуючи на важливий етап, який може якісно урізноманітнити життя та забезпечити подальше кар'єрне зростання, місце в російському імперському суспільстві. Судячи з його літературних творів, написаних пізніше, задум перевершив сподівання.

Перебування Гаспринського у Парижі – найменш відомий дослідникам етап його життя. Розповідей, що більше схожі на міфи, які кочують зі сторінки на сторінку різних видань без зауваг та посилань щодо їхнього походження, тут достатньо. Найбільш поширений і загально прийнятий – знайомство з Іваном Тургенєвим та робота його особистим секретарем.⁴⁵ Однак саме у цьому «сюжеті з біографії» Гаспринського, здається, більше про ореол Тургенєва та його місце серед російського літературного бомонду, ніж про молодого кримського татарина. Довге життя російського письменника в Парижі такому образу теж слугувало. Як би то не

⁴⁵ Музафарова Н.И. Общественно-политические мысли И. Гаспринского // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Философские науки. 2021. № 1 (37). С. 67-74.

було, насправді, кожен з російських письменників, особливо молодих, хто їхав до Європи (і, звісно, Франції) за натхненням, обов'язково мав зустрітися з Тургенєвим, хоча би листуватися з ним! Останнє, а саме роль епістоляріїв у житті тогочасної еліти, якраз й змушує сумніватися у тісній співпраці Гаспринського з російським літературним авторитетом. Епістолярна спадщина Тургенєва добре вивчена і кілька разів надрукована. Згадок про Гаспринського у тих листах немає. Проте є інші сюжети, які дозволяють зрозуміти, як формуються міфи, що потім набувають місця аксіом і стають частиною життя героя – життя, яким він ніколи не жив.⁴⁶

З 1871 р. Тургенєв жив то у Парижі (подовгу), то у Лондоні (інколи), часто, практично щороку, якщо дозволяло здоров'я, повертався до Москви та Петербургу, інколи відправлявся на європейські курорти (Баден-Баден) на лікування. Кожен його приїзд в Росію – справжній тріумф. Увага до письменника надзвичайна, його авторитет безсумнівний. Жорж Санд, Гюстав Флобер, Віктор Гюго, Проспер Меріме та інші французькі знаменитості – його часті адресати по листуванню, а за часів перебування у Франції – коло його спілкування. В його листах до російських друзів – прохання про підтримку молодих французьких письменників – як наприклад, Анатолія Леруа-Больє (лист 1873 р.⁴⁷). Отже, Тургенєв в Парижі – центр тяжіння, фігура №1, яка слугує прямим містком між літературним та журналістським (що тоді трохи поєднано) Петербургом.

У своєму листі до Павла Анненкова – відомого російського літературного критика та особистого друга - Тургенєв писав: «Я немножко пожалел о моем гнезде... впрочем, во мне недаром татарская, кочевая кровь: чувства оседлости не имеется - и всякий дом - вроде палатки» (2 (14) вересня 1871 р.).⁴⁸ Можливо, цієї цитати з листа Тургенєва вистачило дослідникам життя Гаспринського для того, щоб підкреслити особливу (чи можливу?) приязнь російської знаменитості до молодого кримськотатарського письменника? Він же теж «татарської кочової крові»! В усякому разі маємо надто схожий вислів, який часто згадується у біографіях Гаспринського: «Під час наступних зустрічей, Іван Сергійович, обіймаючи за плечі Ісмаїла, сказав, що і в його жилах тече татарська кров».⁴⁹ На думку авторів біографії і цієї конкретної «розмови», такого епізоду достатньо для того, щоб Гаспринський і Тургенєв «стали друзями», а молодий кримський татарин отримав місце секретаря та особисту турботу. Принаймні, інших прикладів співпраці з Тургенєвим не наводиться. Цей «факт з життя»

⁴⁶ Тургенев И.С. Полное собрание сочинений и писем в 30 томах. Письма в 18 томах. Москва: Наука. 1999. Т. 11. 1871–1872.

⁴⁷ Там же. С. 294.

⁴⁸ Там же. С. 129.

⁴⁹ Маметов, Меджитова. С. 27.

Гаспринського є настільки поширеним і розтиражованим, що мало в кого викликає сумніви. Як очевидний його переказують в усіх коротких (і не тільки) біографіях Гаспринського.⁵⁰

Лише В. Ганкевич висловив припущення, що твердження про роботу Гаспринського секретарем Тургенєва в Парижі, так само як і його навчання в Сорбонні, є лише гіпотетичним припущенням, яке не має документального джерельного доказу. Ця думка заслуговує на увагу, оскільки подальша літературна діяльність Гаспринського свідчить про те, що всі найсучасніші європейські літературні тенденції, все те нове, що тільки-но зароджувалося і обговорювалося у Парижі, були вхоплені ним стовідсотково і враження!, що без посередників. Літературний напрямок, який обрав І. Гаспринський, коло його зацікавленостей, жанрові переваги, докорінно відрізняються від тургенєвських.⁵¹ Його відчуття європейських модних тенденцій виявилось бездоганим. І якщо говорити про моду в літературі, то Гаспринського можна було б доєднати до кола законодавців!

Втім навряд чи твори Гаспринського добре знали європейські колеги, як і теперішні європейські літературознавці, що опікуються так званою класикою, з оглядкою на жанри чи без неї. Літературний доробок Гаспринського лишається для європейських, західних дослідників пригодницьких романів не помітним. Проте це лише зайвий раз підкреслює надзвичайний талант кримськотатарського письменника, вміння відчувати модні європейські тенденції в літературі та швидко їх втілювати в реальність. Його романи про Моллу Аббаса багато в чому випередили «модні» європейські романи, як мінімум хронологічно. А жанр найбільш відомих та популярних творів, особливо тих, що відносимо до загублених світів, тільки підкреслюють самостійність творчих характеристик Гаспринського. Про вплив І. Тургенєва тут говорити не приходиться, його твори є іншими. Що стосується такої європейської тенденції останньої чверті 19 ст. як виникнення «масового читача», швидке кількісне його збільшення, і відповідно, приєднання художніх творів до так званої «масової літератури», то у цих європейських тенденціях Гаспринський Тургенєва обігнав. Він зумів створити романи максимально популярні і цікаві, які читаються до сих пір. Обраний жанр,

⁵⁰ Для прикладу: Османов Ю.Б. О 72. Просветитель Востока Исмаил Гаспринский. Симферополь: Бизнес-Информ, 2014. С. 13; Губернский Б. «Великий учитель». Исмаил Гаспринский. Крым реалии. Страницы истории. 20 марта 2021 г. [<https://ru.krymr.com/a/ismail-gasprinskyi-170-let/26911248.html>, доступ від 11.10.2024]; Червоная С. Личность и деятельность Исмаила Гаспринского в перспективе времени. / От религиозного реформаторства к европеизации культуры мусульман. К 155-летию со дня рождения Исмаила Гаспринского. Сборник статей / Ред.-сост. З.А. Имамудинова. М.: ГИИ. 2016. С.11.

⁵¹ Звісно, Гаспринський був добре знайомим з творчістю Тургенєва. У некролозі на смерть Тургенєва у «Терджимані» 23 вересня 1883 р. було зазначено, вірогідно, самим Гаспринським, що романи та оповідання Тургенєва написані «столь хорошим поэтическим языком». Звертає на себе увагу центральна (з огляду на місце розташування та розмір у два абзаци) фраза цього некрологу: «И.С. Тургенев был русский, НО хороший, добрый русский. Писал он, понятно на русском, НО писал так правдиво и художественно, как люди редко пишут» (Терджиман. 23 вересня 1883. № 17. С.1. Некролог).

стиль, сюжетні лінії позбавлені «російського колориту», отже є універсальними, а відтак й читабельними.

Твори Гаспринського змушують шукати інше коріння його натхнення ніж вплив Тургенєва. Завдяки жанровій композиції, сюжетним лініям, романи Гаспринського є в одному ряді з такими тогочасними європейськими авторами, як- до прикладу Верн та Хаггард. Враховуючи незначну хронологічну відстань, практично синхронність появи романів Хаггарда та Гаспринського, можемо говорити про надзвичайні відчуття закономірностей розвитку європейської літератури кримськотатарським письменником. Отже, він обрав свій власний шлях, орієнтуючись на інші (ніж Тургенєв) літературні взірці. Паризькі краєвиди цьому, звісно, посприяли.

Тогочасні паризькі кафе та кав'ярні кінця 19 – початку 20 ст. відомі як місця творчих зустрічей та палких дискусій. Тож навіть якщо Гаспринський не був особисто знайомим з відомими європейськими письменниками, які спровокували вибух пригодницьких романів, очевидно, що всі модні літературні тенденції у творчих паризьких колах обговорювалися. Тим більше, що подібні романи саме тоді стали масово друкуватися не тільки окремими книжками і великими тиражами, а й на сторінках періодичних видань – газет та журналів. Тож атмосфера Парижа подібним літературознавчим розмовам вельми сприяла.

Для росіян, а Гаспринський вчився в російських імперських освітніх закладах, спілкувався з тогочасними російськими письменниками та літературними критиками, Париж уявлявся не просто містом, а культурним універсумом.⁵² Це місто – спосіб існування людини, осердя інтелектуальної та творчої енергії. Для когось з росіян (звісно, не для Гаспринського, судячи з його роману «Французькі листи», для мусульманина такий образ є надто контрастним) Париж – це характерний образ життя, легкий та невимушений, наповнений веселощами та еротизмом.⁵³ Часто образ Парижа російськими авторами переносився на всю Францію. Звісно, все це теж побачив Гаспринський у Парижі, про що і написав у своєму романі. Але натхнення та задум створення циклу пригодницьких романів про Моллу Аббаса – іншого плану! Йдеться про найсучасніші європейські літературні тренди, яким прагнули (але не всім вдавалося) слідувати тогочасні письменники. Тим більше не всім вдавалося цим трендам передувати. І в цьому відношенні романи Гаспринського є визначальними.

Цікаво, що серед представників російської інтелігенції найчастіше відвідували Париж студенти останніх курсів та практиканти, молоді вчені, особи вільних професій (письменники,

⁵² Лазновская Г. Ю. Франция и французы в восприятии русской интеллигенции второй половины XIX в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Волгоград, 2009. С. 15.

⁵³ Лазновская Г.Ю. Франция. С. 15.

художники, журналісти, скульптори, актори тощо⁵⁴), політичні емігранти. Звісно, що така публіка передусім бажала свободи для творчості, цінувала комфортні умови для реалізації своїх задумів, відкритість публічного простору, але й сама своєю присутністю сприяла швидкому темпу міста, його динамічності. Феномен французьких кафе та кав'ярень так само відмічається всіма мандрівниками. Очевидно, що у таких місцях можна було не тільки отримати натхнення, а й вловити напрямок повітря, яким має рухатися творчість.⁵⁵

Друга половина 19 ст. – час, коли набуває поширення так звана «масова література», розрахована на більш широке коло читачів. Пошуки жанрів, сюжетів, героїв романів набувають нового звучання, урізноманітнюються і пришвидшуються. Так званий «сенсаційний роман», який з'явився у 1860-х рр. творчими зусиллями англійського письменника Уілкі Коллінза, у наступні десятиліття заповнив смаками читачів і спровокував появу нових, наступних форм жанру.⁵⁶ Російські літературні критики, наслідуючи французькі зразки літературних рецензій, відразу підмітили соціальну заангажованість подібних творів. На початку 1870-х рр. у центральних російських журналах, як-то «Вестник Европы» чи «Нива», відмічалось, що в сенсаційних романах завжди є серйозне, соціально та життєво значиме питання. Тож читач, захоплений сюжетом, неодмінно асоціює його з умовами власного життя.⁵⁷ Отже, це найпопулярніша форма впливу на читача, постановка соціально важливих проблем на максимально доступному, розважальному рівні! Цю думку варто запам'ятати: такі європейські форми впливу на свідомість людини (сучасними словами добре завуальована популяризація, що має сприяти поширенню власних ідей (а відтак й ідеологізація)) мали сподобатися Гаспринському. Адже він обрав шлях реформатора у достатньо консервативному мусульманському середовищі. Тож засоби впливу на масову свідомість мали скрупульозно аналізуватися (підсвідомо помічатися) молодим мусульманським мислителем та при нагоді використовуватися.

Текст романів Гаспринського про Моллу Аббаса говорить ще й про надзвичайні враження від французьких художників-імпресіоністів того часу. Йдеться передусім про Клода Моне, П'єра-Огюста Ренуара, Каміля Піссаро, які тоді активно працювали і виставлялися в

⁵⁴ Так само цікаво й те, що поруч з людьми вільних професій російського імперського повсякдення другої половини 19 – початку 20 ст. названо вчених!

⁵⁵ Приклад І. Тургенева якраз допомагає унаочнити таку картинку. Адже відомо, що з 1874 р. у паризьких ресторанах Ріша та Пелле проходили холостяцькі «обіди п'ятьох» - Флобера, Едмона Гонкура, Доде, Золя і Тургенева. Вони зустрічалися раз на місяць для того щоб поспілкуватися про особливості літератури та мови, поділитися історіями і... смачно поїсти.

⁵⁶ Матвеев І.А. Восприятие «сенсационных» романов У. Коллинза в России второй половины XIX в. // Филология и человек. 2013. № 2. С. 104–111.

⁵⁷ Матвеев І.А. Там же.

Парижі. Дослідники життя та творчості Гаспринського наполягають на особистому знайомстві з Едуардом Мане, якого вважають одним з родоначальників імпресіонізму.⁵⁸ У тих самих атмосферних паризьких кафе враження від цих картин широко обговорювалися. Своєрідне враження від «враження» (фр. *impression*) побачимо в романах Гаспринського. І це не тільки в описах, швидше не в них (вони в романах про Моллу Аббаса достатньо короткі). А в поєднанні жанрів, які одночасно присутні в одному романі. «Французькі листи» це одномиттєво й пригоди, й фентезі (загублений світ з елементами фантастики), й детектив, й соціальний роман, й програма реформ та дій, помножені на авторське враження (від європейського, паризького життя передусім). Отже, вдале міксування композиційних елементів та їхніх відблисків, що лишають враження вишуканого імпресіонізму. Післясмак від пригод та почуттів Молли Аббаса лишається надовго. Читач, дякуючи таланту Гаспринського, перебуває під враженнями, які довго не відпускають. Миттєве, що лишається надовго! Авторський стиль та художні засоби викликають почуття хвилювання, захоплення, насолоди від спокійного спостереження за тим, що відбувається. Йому вдалося лишитися мусульманином, який звик свої почуття не показувати, але при цьому викликати різні емоції у читачів. Почуттєвий ряд залежить від читача, його життєвих настанов та уподобань, моральних орієнтирів. В романі Гаспринського про почуття штрихами, але враження від всього тексту лишаються глибокі, як від хорошого європейського тогочасного роману, де про світ почуттів та емоцій багато.

Кінець 19 – початок 20 ст. для Франції – це ще і час небувалого поширення періодичних видань. Газети, а ще більше товсті журнали, множилися з такою небувалою швидкістю, що змушували до математичних підрахунків. Отже: на кожного француза у середньому припадало по два журнали, які виписували та отримували поштою.⁵⁹ І це в той час коли на вулицях масово з'являлися спеціальні кіоски для продажу періодичних видань, значить їхня кількість була ще більшою. Газети та журнали перетворювалися на бізнес-проекти. Не обійшлося без американського впливу, який передусім позначився на комерційній складовій: періодичні видання мали приносити дохід, який широко надходив з реклами та оголошень. При такій наближеності до масового читача різних смаків, освітнього рівня, соціального походження тощо, у газетах та журналах все частіше з'являлися твори відомих романістів. Тих самих, яких раніше (або і одночасно) друкували товстими книжками, що були розраховані на більш

⁵⁸ Меметов А. Общественно-политические, педагогические и философские взгляды Исмаила Гаспринского. / Филологический аспект: международный научно-практический журнал. 2020. № 10 (66). [<https://scipress.ru/philology/articles/obshhestvenno-politicheskie-pedagogicheskie-i-filosofskie-vzglyady-ismaila-gasprinskogo.html>, доступ від 11.11.2024].

⁵⁹ Lejeune D. (2000) *La France de la Belle époque. 1896-1914*. Paris: Armand Colin, p. 132. Ключина Е.В. Особенности французской периодической печати конца XIX – начала XX века. // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2008 (61). С. 124-130.

вишуканого та освіченого читача. Прізвища Олександра Дюма, Оноре де Бальзака, Віктора Гюго були тоді відомі і як журналістські. Гюстав Флобер та Альфонс Доде працювали в найбільш популярному *ілюстрованому* журналі «L'illustration». З кінця 19 ст. ілюстровані журнали стають кольоровими, візуальне враження на читача посилюється. Запровадження безкоштовної початкової освіти для дітей обох статей, трохи пізніше – поява відповідних законів з категорії «свободи слова» надавали образу «масового читача» соціального різнобарв'я. Ці нововведення супроводжувалися безупинним технологічним проривом, розвитком науки і техніки тощо. «Belle époque - прекрасна епоха» створювала почуття неперевершених можливостей людини та фантастичного майбутнього. Отже, Гаспринський опинився у Парижі у вирішальний для літератури час: масова література, формульна література і нарешті, література дії.

Роздуми щодо *безпосереднього* впливу на Гаспринського західноєвропейських ідей, без участі та посередництва Російської імперії, підтверджуються неочікувано, цитатою Миколи Ільмінського – російського сходознавця і так званого «педагога-місіонера», того самого, який розробив спеціальну «систему освіти для іногородців (хрещених татар)». У своєму таємному листі від 10 лютого 1884 р. він писав не менш славнозвісному Костянтину Побєдоносцеву⁶⁰: «Возникающая татарская интеллигенция предподносит свой яд, сходный в виде позолоченных пилюль, литературно, галантерейно и приводит в восторг нашу близорукую и бессердечную интеллигенцию... Обращу Ваше внимание еще на то, что Гаспринский, издатель «Таружумана»⁶¹ в Бахчисарае, преследует цели: во-первых, распространить между магометанскими подданными Русской Империи европейское просвещение на магометанской основе, магометанские идеалы подкрасить европейским образованием. Во-вторых, все многочисленное и разношерстное и часто разноязычное население магометан России объединить и сплотить (пример, немецкое объединение). В-третьих, уложить посредством своего органа, для всех магометан России тюркского корня, язык османский. Что же оказывается теперь? Я слышал, что в Казани с года на год умножаются турецкие газеты и учебники по приему и содержанию европейские, а по языку османские. Значит, *Гаспринский и К^о хотят провести к татарам европейское образование, но отнюдь не через Россию*. Не правда ли? План «составлен» искусно и основательно». ⁶² Чи мав Гаспринський такий

⁶⁰ К.П. Побєдоносцев – російський правознавець, письменник, перекладач, історик церкви, дійсний тайний радник, головний ідеолог контрреформ Олександра III.

⁶¹ Мова, звісно, йде про «Терджиман», назву якого Побєдоносцев викривив.

⁶² Губайдулин Г. К вопросу об идеологии Гаспринского (Предварительные материалы). // Крымское историческое обозрение. 2017. № 1. С. 192-193.

«вишуканий задум» - відповідати важко. Але безпосередній вплив європейських ідей на творчість та діяльність Гаспринського видаються очевидними.

Париж останньої третини 19 ст. – це ще й своєрідне місце зустрічі культур *Заходу і Сходу*. Йдеться не лише про класичний орієнталізм у вигляді ідей, втілених у живописі, музиці, літературі. Це, звісно, теж лишало свій помітний слід і спонукало до рефлексій. Але мова ще й про безпосередні зустрічі людей та, відповідно, ідей. Одним з перших, хто обрав Париж як місце зустрічі культур, можна назвати Ріфаа ат-Тахтаві – відомого єгипетського просвітника, письменника, перекладача, інтелектуала доби «арабського ренесансу» 19 ст. У другій половині 1820 – на початку 1830-х рр. він прибув до Парижа як один з членів освітньої місії Мухаммада Алі (тогочасного правителя Єгипту та відомого реформатора). Ат-Тахтаві п'ять років прожив в Парижі, а по поверненню очолив Школу перекладу в Єгипті, яка поширила арабською мовою багато європейських текстів. Його книга про Францію стала початком взаємо знання.⁶³ З тих пір шлях до Франції мусульманським просвітникам був знайомий. Оповідуючи про свято з приводу відкриття Суецького каналу, Агатангел Кримський з приємністю зазначав, що гості могли бачити культурні досягнення Єгипту – країни з непоганими дорогами, містами, садами європейського зразка та сучасними технічними нововведеннями на кшталт телеграфу та поліграфії. За висловом Кримського на єгипетському відродженні явно проглядалися впливи саме французької культури.⁶⁴

Вплив Франції на молодих інтелектуалів та майбутніх реформаторів Османської імперії теж є очевидним. Починаючи від освітніх поїздок молоді, яка прагнула в Парижі почати свою майбутню кар'єру османських урядовців, і закінчуючи центрами політичної еміграції та опозиційних рухів кінця 19 – початку 20 ст. Біографія Ібрагіма Шинасі Ефенді у цьому сенсі є показовою. Відомий османський письменник, журналіст, засновник турецької драматургії та нової турецької літератури, прихильник та дієвець Танзимату сформував свої життєву позицію під час навчання в Парижі, куди був відправлений за сприяння османського уряду.⁶⁵ Цій життєвій траєкторії сприяв Мустафа Решид-паша, якого вважають архітектором реформ епохи Танзимату. Ібрагім Шинасі мав вивчати фінансову справу в Парижі, але захопився літературою і став одним з перших турецьких письменників, які працювали заради широкої публіки та

⁶³ Рифаа Рафи ат-Тахтави. Извлечение чистого золота из краткого описания Парижа, или Драгоценный диван сведений о Париже. Пер. с араб. В.Н. Кирпиченко. Москва: Наука, серия «Литературные памятники», 2009.

⁶⁴ Крымский А.Е. История новой арабской литературы. XIX – начало XX века. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1971. С. 192.

⁶⁵ Erol, Salih. (2019) “Türk Basın Tarihinde İbrahim Şinasi Efendi Ve Tasvir-i Efkâr Gazetesi”, *Tarih Ve Gelecek Dergisi* 5(2): 273-95. [<https://doi.org/10.21551/jhf.581837>]; İncü, N. (2020) “İbrahim Şinasi Efendi’ni n Gazeteci Kimli Tasvir-İ Efkâr Gazetesi”, *Atlas Journal* 6(36): 1036–1041. [<https://doi.org/10.31568/atlas.552>].

масового читача. А Париж став містом, де він отримувал натхнення і до якого він у разі негараздів на батьківщині повертався. Цікаво, що найголовніші свої ідеї просвітництва та розвитку науки і освіти він поширював через газети *Tercüman-ı Ahvâl* та *Tasvîr-i Efkâr*, які у 1860-х рр. виходили в Стамбулі. Його друг та однодумець по видавничих справах та організації «Молоді османи» Намік Кемаль наприкінці 1860-х рр. так само мусив емігрувати до Парижа, де сконцентрувалася тоді османська політична еміграція. Париж лишатиметься центром османської опозиції (младотурків) та центром тяжіння для турецьких інтелектуалів до початку 20 ст.⁶⁶ Цікаво, що сучасний турецький письменник Орхан Памук у своєму бестселері «Стамбул. Місто спогадів», передаючи атмосферу Стамбула 19 ст. апелював до авторитету французьких письменників Теофіля Готье, Жерара де Нерваля, Гюстава Флобера та французької літератури як взірцевої для турецьких письменників.⁶⁷

У середині 19 ст. в Парижі перебувало достатньо арабських студентів, які продовжували тут своє навчання. Тут вчився й Алі Мубарак, який у статусі міністра духовного майна (вакуфів) впорядкував пізніше відому Єгипетську національну бібліотеку. В останній третині 19 ст. у Парижі часто оселялися інтелектуали з країн Середземномор'я, політичні мігранти тощо. Прикметно, що у другій половині 1870-х рр. Париж вже мав образ міста, в якому можуть вільно друкуватися мусульманські емігрантські газети. Тираж їх був переконливим. У 15000 примірників позначений тираж «Абу Наддара зарка» - сатиричної газети, яка критикувала владу Єгипту і яка видавалася Йакубом Санну в Парижі.⁶⁸ Шлях Єгипет-Франція-Єгипет був добре знайомий мусульманським реформаторам останньої третини 19 – початку 20 ст. Тож не дарма саме тут у 1880-х рр. з'являться Джамаль ад-Дін аль-Афгані (мусульманський реформатор, ідеолог панісламізму) та Мухаммад Абдо (лідер ісламського модернізму). Інтелектуальний ланцюжок Париж-Каїр наприкінці 19 ст. був достатньо міцний. Відтак і подальший шлях Гаспринського, який прагнув подивитися практичний результат реформ у мусульманському світі, був передусім до Єгипту. Але до того ще трошки Європи, якою Гаспринський подорожував і яка продовжувала надихати молодого і талановитого кримського татарина.

Європейські подорожі Гаспринського. Аль-Андалус vs аль-Кири́м

⁶⁶ Turnaoğlu, Banu. (2017) "The Positivist Universalism and Republicanism of the Young Turks", *Modern Intellectual History* 14(3): 777–805.

⁶⁷ Памук О. Стамбул. Спогади та місто. Харків: Фоліо, 2012.

⁶⁸ Садыхова А. А. Арабская пресса в Западной Европе: XIX в. Вестник Санкт-Петербургского университета. 2009. Вып. 1. Ч. 2. С. 261–267.

Паризький етап життя Гаспринського мав насправді більш широку географію. Проживаючи у Парижі, або по дорозі до Франції, а пізніше з Франції до Єгипту та Стамбула, молодий кримський татарин відвідував інші європейські країни. Ці сюжети біографії Гаспринського є найменш відомими дослідникам його життя та творчості. Всі біографи лише констатують, що Гаспринський відвідував Австро-Угорщину. У Відні по дорозі до Парижа зупинявся й Молла Аббас, а Будапешт він відвідав вже з метою знайти згадки про мусульманські святині, зустрітися з людьми, які мали відповідні знання. Про омріяну зустріч Молли Аббаса із *Армінієм Германом Вамбері* у Будапешті пише Гаспринський у своєму романі. Доля та успіхи Вамбері мали молодого туркменського мандрівника Моллу Аббаса (а, відповідно, й самого Гаспринського) надихнути!

Вамбері - відомий сходовознавець, лінгвіст, поліглот (знав багато європейських, слов'янських, тюркських, іранських мов), мандрівник (першим серед європейців у 1864 р. відвідав Середню Азію – Самарканд, Бухару тощо). З часом Вамбері був визнаний європейською науковою спільнотою як один з авторитетніших знавців Середньої Азії. «Мадьяр по симпатиям, англичанин по убеждениям» - говорить про нього «Єврейська енциклопедія» Брокгауза та Єфрона.⁶⁹ Звісно, Гаспринський мав чути про нього, якщо не в Росії, то у Франції точно. Адже твори Вамбері широко друкувалися.⁷⁰ Його найвідоміша праця «Travel in Central Asia» (1864) перекладена на всі європейські мови, російською вийшла у 1865 р. під назвою «Путешествие по Средней Азии в 1863 г. А. Вамбери, с картой».⁷¹ Мандрівні нариси доповнюються численними історичними працями, публіцистичними творами, словниками, які широко були відомі в Європі. Отже, Вамбері є прикладом для наслідування. «Угорський дервіш» - так назвав його Молла Аббас. Тільки якщо Вамбері їде з Європи у Середню Азію, та ще й з таємною місією від англійського уряду (як же без цього за доби

⁶⁹ Вамбери, Арминий Герман. Еврейская Энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под ред. д-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. Т. 5. Спб.: Брессюир - Гадасси, 1910. стлб. 298-300. Посилання на цю енциклопедію є показовим, оскільки вона передає стан суспільної думки Російської імперії початку 20 ст.

⁷⁰ Сучасна російська історикиня-сходовознавець Н. Тихонова стверджує, що Г. Вамбері був особисто знайомий з І. Гаспринським (Тихонова Н.Е. Роль крымскотатарской газеты / Автореферат). У своїй статті «Культурное движение среди русских татар» А. Вамбері відзначав надзвичайний авторитет І. Гаспринського, його досягнення, які стали особливо помітними у зв'язку із відзначенням 20-річчя виходу «Терджимана» у 1903 р. (Вамбери Г. Культурное движение среди русских татар // Гольдшиер И. Лекции об Исламе. Приложена статья Г. Вамбери «Культурное движение среди русских татар». СПб., 1912. С. 276-302.)

⁷¹ Вамбери Арминий. Путешествие по Средней Азии. М.: Восточная литература. 2003; Вамбери, А. Путешествие по Средней Азии. Описание поездки из Тегерана через Туркменскую степь по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, совершенной в 1863 году Арминием Вамбери. СПб.: тип. Ю.А. Бокрама, 1865.

класичного колоніалізму), то Молла Аббас (як і Гаспринський) рухається у протилежному напрямку, пристосовуючи колоніальні європейські практики до своїх особистих (?) потреб та бажань. І мотиви таких подорожей не у компетенції якоїсь держави, чи то політичної сили. Вони якраз за межами європейських практик і не до кінця зрозумілі європейцями до сих пір. Важливим видається зафіксувати цей рух інтелектуалів-мандрівників, який відбувається у протилежному напрямку, але практично тим самим маршрутом. Як академічний світ європейського колоніального центру (метрополії) вивчає, спостерігає новий світ «варварів», дивуючись своїм відкриттям, так само й молоді *дослідники зі Сходу вивчають Захід*, дивуючись *іншому!* Не завжди це *інше* вони готові копіювати, щось здається відверто шокуючим і неприйнятним, так само вважається «варварським».

Неподалік Франції є земля і країна, яка мала б заспокоїти мусульманина, врівноважити після глибоких вражень і тиску величного Парижу. Ця дивна місцевість знаходиться зовсім поруч, на європейському континенті і туди можна швидко дістатися гарними європейськими залізницями: «У цій країні колись був найблисучіший і найзнаменитіший мусульманський халіфат. Залишки цього царства у формі пам'яток архітектури та інших споруд розкидані по всій *Іспанії*; вони безмовно, але правдиво розповідають про колишню велич мусульманського життя і науки, вказуючи на можливість у майбутньому розвитку мусульманської цивілізації».⁷² Отже, Іспанія, а ще точніше загадкова Аль-Андалусія, яка вже у 19 ст. була символом! Правда, для кожного цей символ мав свій власний сенс. Для європейців - це символ перемоги християн над мусульманами - світом, який тепер у руїнах та запустінні. Але й європейці вже побачили за цими руїнами велич та красу тої цивілізації, яка колись існувала (орієнталізм допоміг). Для мусульман – це символ колишньої могутності та слави, а відтак і надії.

Аль-Андалус – романтизований, фантазмагоричний куточок, що поєднує різні культури, релігії, народи, слугує символом омріяного релігійного порозуміння, плюралізму та як результат – небувалого розквіту науки та мистецтва. Такий собі світ мрій сучасної Академії, що слугує виправданням теорій на кшталт конвівенції (такий історичний час вже існував, хоч і тримався лише на Піренейському півострові) чи навіть «кінця історії». З роками і століттями, дякуючи натхненню поетів, філософів, а потім «першовідкривачів»-мандрівників 18-19 ст. аль-Андалус перетворився на казку, красиву арабську казку, яку хочеться спочатку слухати, а потім бачити. Європейцям цю спокусу відкрив, звісно, Вашингтон Ірвінг. І зробив це так уміло, так ненав'язливо і вчасно, що про Андалусію і, ще більше, *Альгамбру*, заговорили всі. З

⁷² Гаспринський І. Молла Аббас. С. 112.

тих пір образи Альгамбри європейських митців (архітекторів, художників, поетів, письменників тощо) не полишали.

Сила тяжіння Альгамбри – окремий сюжет, що вабить і змушує... знов-таки поетів, філософів, мандрівників, врешті паломників і, звісно, вчених, які хочуть все дослідити, до дій. Всі разом згодом перетворять Альгамбру на туристичний бренд. Але сила краси та запустіння, а за ними - історії, що тягнеться від минулого в майбутнє, підштовхує кожного мандрівника до пошуків власних символів. А можливо і навпаки, життєві пошуки та філософські роздуми спонукають до відвідування Альгамбри.

Пам'ять про Альгамбру, місце цієї пам'яті у колективному сприйнятті – лакмусовий папірець, дзеркало світу, в якому живемо зараз. Так визначають образ Альгамбри сучасні дослідники, намагаючись вхопити те неосяжне, що має в собі це загадкове місце.⁷³ У зв'язку з цим поява в останні роки комплексу текстів, що Альгамбрі присвячені, небувала раніше увага світу науковців, які об'єдналися довкола Аль-Андалуса, намагаючись кожен знайти...себе?... – явище показове!⁷⁴ Отже, Альгамбра, яку на початку 19 ст. для європейців віднайшов Ірвінг, а для мусульман Росії наприкінці століття нагадав Гаспринський, дивним чином провокує і зараз. Провокує до роздумів щодо минулого та майбутнього. Такою є сила цього місця, а історичні та географічні переваги Середземномор'я цю силу лише підтверджують.

Кримський півострів своїм ландшафтом та географічним розташуванням з Андалусією наче перегукується. Мова історії регіону теж є схожою: в Криму закінчували свої історії багато народів, що рухалися в різних напрямках, але тут осідали. Готи, греки, кримчаки, караїми, італійці, кримські татари, українці – релігійне та культурне різнобарв'я Криму вражало ще на початку 20 ст. Сучасні історики Кримського ханства відзначають релігійну толерантність та етнічний плюралізм як ознаки суспільного ладу. Тож маємо такий собі міні аль-Кири́м (?) у Північному Причорномор'ї. Природний ландшафт регіону наче чекав на власне архітектурне довершення - свою Альгамбру.

Роль князя Воронцова у долі родини Гаспринських відома. Як і те, що їхні земельні володіння знаходилися на недалекій відстані, практично по сусідству. *Кримська Альгамбра* – так назвуть пізніше палац Воронцова, який князь почав будувати наприкінці 1820-х рр. як свою літню резиденцію, розкішну, помпезну, у класичному стилі. На проєкт під назвою «Альгамбра» (!) цей палац перетворився у 1832 р. Князь раптово зупинив будівництво за

⁷³ Najjaj, A. (2015) "Collective Memory and the Alhambra: Two Differing Perspectives", *The Levantine Review* 4(1): 117–129.

⁷⁴ Scott, R., Vakil, A.K., & Weiss, J. (eds.) (2021) *Al-Andalus in Motion: Travelling Concepts and Cross-Cultural Contexts*. London: KCLMS; Edhem, Eldem. (2024) *The Alhambra at the Crossroads of History Eastern and Western Visions in the Long Nineteenth Century*. UK: Edinburgh University Press.

традиційними канонами класицизму і надіслав з Англії новий ескіз від модного англійського архітектора Едварда Блора. Правда, до Алупки відомий британець так ніколи і не приїхав. Вважається, що перший ескізний проєкт він розробив у 1831 р., врахувавши *мусульманську історію* Криму.⁷⁵ Реалізувати цей проєкт було доручено учню Блора – Вільяму Гунту, який керував будівництвом і перебував безпосередньо в Алупці. Сам Гунт дуже тактовно відкоригував проєкт, беручи до уваги *рельєф місцевості та краєвиди Криму*.⁷⁶ Таке воно... «перехрестя / сплетіння історії», а насправді реакція творчих людей різних професій (архітекторів, письменників) на виклики часу.⁷⁷ Реальне життя дарує інколи такі перехрестя, що доводиться лише дивуватися. Історику варто лише ставити відповідні питання, і банальні принципи історизму та набір класичних методів історичного дослідження, дозволять побачити життя у всій його красі та сплетіннях. Проєкт палацу у неомавританському стилі з'являється одночасно з виходом «Альгамбри» Ірвінга. Європейський орієнталізм вступає у період розквіту! Врешті-решт треба було ж комусь створити той ґрунт, який потім мав розгрібати та переосмислювати Едвард Саїд.

Рис. 4. Крим. Алупка, маєток князя Воронцова. З Памятної книжки. Тимм 1850-е⁷⁸

⁷⁵ Письмак. Ю. О сотрудничестве М. С. Воронцова с выдающимися архитекторами / Вісник Одеського Історико-Краєзнавчого Музею (випуск 6) [<http://www.history.odessa.ua/publication6/stat04.htm>, доступ від 11.11.2024].

⁷⁶ Галиченко А. А., Царин А. П. Алупка. Дворец и парк. К., 1992; Галиченко А. Воронцовский дворец в Алупке: новороссийский губернатор и английский архитектор // Пинакотека (журнал для знатоков и любителей искусства). 2004. №18-19. С. 26-31.

⁷⁷ Тут і далі по тексту трохи апеляції (чи алюзії) до методології «перехресної історії» як складової крос-історичних підходів. Werner, M. (2003) “Zimmermann B. Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité”, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 1(58e année): 7-36; Zimmermann B. (2010) “Histoire comparée, histoire croisée”, *Historiographies. Concepts et débats* I, Gallimard, coll. Folio histoire, pp. 170-176.

⁷⁸ [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ed/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F_%D0%9A%D1%80%D1%8B%D0%BC_%D0%90%D0%BB%D1%83%D0%BF%D0%BA%D0%B0%2C_%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%BA%D0%BD.%D0%92%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%98%D0%B7_%D0%9F%D0%B0%D0]

Блор відомий як англійський архітектор, ландшафтний дизайнер, антиквар. Його близьке знайомство, співпраця та дружба з Вальтером Скоттом підкреслюють зацікавленість історією, яка знов «переплітається». Стиль історизму, який панував тоді як модний серед європейських архітекторів та їхніх замовників (а у Блора це королівська родина та британські аристократи), мав поєднати авторське бачення і знання з *місцевими традиціями та історією*. Тож «стиль Тюдорів» у Криму набув місцевого колориту – мусульманського та мавританського. Смак та бажання князя Воронцова, звісно, були на першому місці.

Рис. 5. Крим. Алушка. Воронцовський палац. Левава тераса і "Альгамбра". Приблизно 1910-1913 рр. (листівка, видавництво Акціонерне товариство Гранберзь)⁷⁹

Чи стало будівництво Воронцовського палацу в Алупці визначальним для захоплення Блором мавританським стилем, сказати важко. Однак не менш відомий його архітектурний шедевр – Урядовий будинок у Сіднеї (віце-королівська резиденція Південного Уельсу в Австралі – спроектований так само у мавританському стилі та хронологічно трохи пізніше за Воронцовський палац. У 1835 р. британський уряд доручив Блору зайнятися ескізом нового урядового будинку в Сіднеї, реалізація проєкту розпочалася у 1837 р. під безпосереднім наглядом архітектора Мортимера Льюїса. Останнього вважають колоніальним архітектором (Colonial architect), тобто державним архітектором Південного Уельсу. Завершено будівництво

%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B6%D0%BA%D0%B8.%D0%A2%D0%B8%D0%BC%D0%BC_1850-%D0%B5%D0%B3%D0%B3_%D0%93%D0%98%D0%9C_e1.jpg, доступ від 10.11.2024].

[<https://rusmuseumvrm.ru/full/index.php?id=gr-13724&coll=1&cy=1888&lang=ru&crt=%C2%A9+%D0%93%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B9+%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9+%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%B9>], доступ від 11.11.2024].

⁷⁹ Акционерное общество Гранберзь в Стокгольм. [<https://pastvu.com/p/464650>, доступ від 10.11.2024].

у середині 1840-х рр. Його зовнішній вигляд є надто виразним. Ідеї та враження, набуті Блором під час будівництва палацу Вороноцова в Алуці, виявилися тривалими і перспективними.

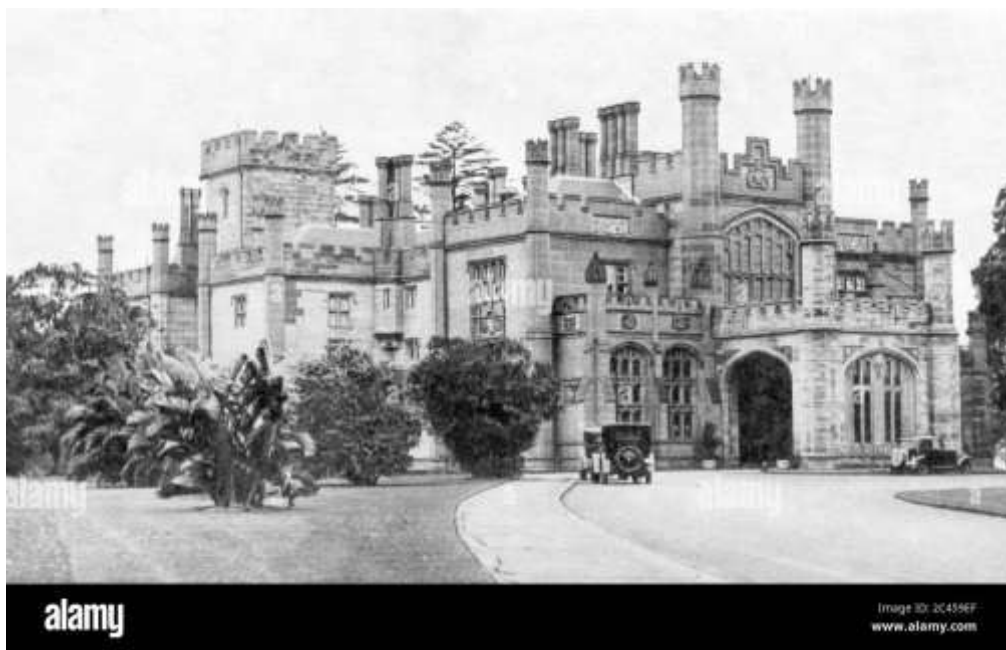

Рис. 6. Урядовий будинок, Сідней⁸⁰

Отже, 1830-ті рр. відзначилися в Англії явним захопленням мавританським стилем. Вихід книги Ірвінга одночасно в Англії та Сполучених Штатах Америки цьому захопленню не міг не сприяти. Одночасна поява у 1832 р. книги Ірвінга «Альгамбра» (звісно, написаної раніше) і нового проекту палацу Вороноцова в Алуці (робота над яким так само мала розпочатися раніше) не виглядає як збіг обставин. Тим більше, що обидві події (чи явища?!) сягають корінням урядових, аристократичних кіл Лондона (не Петербургу!).⁸¹

Ірвінг мандрував Іспанією у 1828-1829 рр. Його дослідницька траєкторія є прикладом класичного орієнталізму: він приїхав до Іспанії з метою закінчити книгу про іспанські завоювання Америки, Колумб був серед його головних героїв. Створивши серію історичних праць, ґрунтовних досліджень, написаних на аналізі давніх рукописів з архівів Іспанії (Мадрид, пізніше Гранада), він несподівано, мабуть й для самого себе, захопився побаченим. Опинившись у палацах Альгамбри, він не зумів утриматися від спокуси: його книга «Казки про Альгамбру» надзвичайно романтична і колоритна! І саме вона принесла Ірвінгу найбільший успіх. Проте... як це часто бувало, автори витворів мистецтва з категорії Орієнталізм, якими б романтичними не здавалися їхні творіння, завжди є трохи (!?)

⁸⁰ [<https://www.alamy.com/stock-photo/government-house.html?blackwhite=1&sortBy=relevant>, доступ від 10.11.2024].

⁸¹ Микешин М.И. Дворянство: от истории к метафизике. СПб: Санкт-Петербургский центр истории идей. 2015.

чиновниками своїх імперій. Враховуючи рідкісні знання з історії, культури, мови, саме на них покладалася місія: якщо не відкрито дипломатична, то трохи шпигунська. У 1829 р. Ірвінга відкликали з Іспанії в Англію, призначивши секретарем американської місії в Лондоні. Пізніше, вже у 1840-х рр., після успіху «Альгамбри» в Європі та Америці, він став послом США в Іспанії. У другому виданні «Альгамбри», доповненому і відредагованому, що вийшло друком у 1851 р., Ірвінг зізнається, що у тих мандрах Андалусією та Альгамброю кінця 1820-х рр. його супроводжував секретар російської дипломатичної місії у Мадриді князь Дмитро Іванович Долгоруков.⁸² Князь Долгоруков мав хорошу дипломатичну кар'єру, географія його місій є показовою: Рим (1822-1826), Мадрид (1826-1830), Лондон (1830-1831), Гаага (1831-1838) і далі до Константинополя та Тегерана. Отже, ще одне «перехрещення / сплетіння історії»: Ірвінг і Долгоруков одночасно були в Іспанії, а потім у Британії.

Однак... ці «сплетіння», якщо вони кимось й сплановані, у майбутньому можуть спровокувати появу інших неочікуваних комбінацій. Пройде лише кілька десятиліть і Кримською Альгамброю буде гуляти молодий Гаспринський, сповнений натхнення і бажання змін. Але зміни ці будуть стосуватися мусульманського світу і рефлексії щодо *«східної краси очима європейців»* теж будуть іншими, набудуть вельми виразного звучання *у роздумах та поглядах мусульманина – людини «Сходу»*. У цих спогляданнях не так краса і екзотика, витончена і довершена, а минуле, що сповнене величі і могутності, але втрачене. Цю ж красу хтось мав побудувати! Ці дитячі враження Гаспринського від Кримської Альгамбри Воронцова набудуть іншого звучання при відвідуванні Альгамбри Іспанської.

Перебування Гаспринського в Іспанській Альгамбрі сумнівів не викликає. Опис палацу в романі «Молла Аббас» детально перегукується як з реальністю, так і зі збіркою Ірвінга. У спогадах Шафіки Гаспринської (доньки Ісмаїла Гаспринського) згадується про спільні подорожі, прогулянки діда та князя Воронцова.⁸³ Отже, палац Воронцова в Алупці, як і інші будівлі у мавританському стилі (як наприклад маєток Раєвських у Карасані) Гаспринський бачив з дитячих років. Головний портал палацу оформлений у виразному мавританському стилі. Князь Воронцов демонстрував ним неабиякий смак, гроші, європейські (!) перспективи. Велика ніша порталу подібна до міхрабу мечеті, з характерними мавританськими арками нагорі. Фриз прикрашає арабський надпис, який повторений шість разів: «Немає іншого переможця ніж Аллаха» - той самий, який є в палаці Альгамбра.

⁸² Ирвинг В. Сказки Аламбры. Москва. 2008. [<https://www.livelib.ru/book/1000627442-skazki-alambyr-vashington-irving>, доступ від 10.11.2024].

⁸³ Абдуллаев И.А. Земельные владения Али. С. 7.

Рис. 7. <https://pastvu.com/p/897100>

«Альгамбра» Ірвінга, так добре відома європейцям, неодноразово перекладена і видана в Росії, - це передусім про східну, арабську казку. Як і сам палац Альгамбра, який на початку 19 ст. перебував у запустінні, - це поезія, яка застигла в каменю. Це книга, яка стала архітектурою (йдеться не лише про каліграфію), дуже дорога книга, яку варто прочитати. «Ні з чим незрівнянна чарівність цього старого, оповитого мрією палацу криється в його здатності викликати туманні, неясні спогади і картини минулого, одягаючи таким чином голу реальність в ілюзорне вбрання пам'яті та уяви. Мене притягують ці "примарні тіні", тому я вирішив шукати такі куточки в Аламбрі, які народжували б у моїй душі ці прекрасні ілюзії, і немає іншого місця, яке б більше сприяло фантазії, ніж Левиний дворик та зали, що його оточують. Тут рука часу виявилася найлегшою, і сліди мавританської елегантності та пишноти збереглися в майже первозданному блиску» - такою відкривається Альгамбра Ірвінгу.⁸⁴

⁸⁴ Вашингтон Ігвінг. Сказки Аламбры. М. 2008. С. 83 [<https://bellezza-storia.livejournal.com/140927.html>, доступ від 10.11.2024].

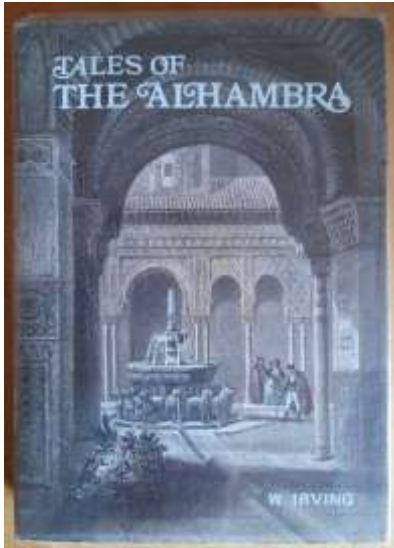

Рис. 8. <https://thebookshop.ie/irving-washington- Tales-of-the-alhambra-pb-illustrated-1981-originally-1832/>

«...ідея краси та симетрії досконало втілена у видаваному на перший погляд безладі. Мозаїки і арабески, що оздоблюють Альгамбру, збереглися донині, як і чимало інших написів, помилуваних завдяки невігластву іспанців. Тож над «Брамою заходу сонця» можемо прочитати арабський напис кувейтським та африканським письмом, які вказують, що будівництво храму завершено 749 року».⁸⁵ Так, наче перегукуючись і продовжуючи Ірвінга, пише Гаспринський у «Французьких листах», передаючи враження Молли Аббаса від Альгамбри.

Гаспринський мав перебувати в Іспанії у середині 1870-х рр. Його роман «Французькі листи» відповідає назві за своєю формою. Перший лист датується 25 січня 1887 р., останній – 25 квітня 1889 р.⁸⁶ Крім творчого задуму – роман у листах, Гаспринський ув'язав це ще й з можливістю публікації в газеті «Терджиман». Відома і популярна в Європі форма поширення літератури, яка розрахована на масового читача, здалася кримськотатарському інтелектуалу найбільш вдалою. На свою газету, засновану у Бахчисараї, Гаспринський покладав багато надій щодо реформ мусульманського життя, передусім освіти. Тож оприлюднення роману на сторінках «Терджиману» багато про що говорить.

Аналогії руїн Альгамбри для мешканців Криму на той час були показовими та знаковими. У 1880-х рр. у Воронцовському палаці вже ніхто не жив і він потроху занепадав. Тож маємо ще одне «сплетіння» історій, які зустрілися в одному місці. Правда, це місце від початку було копією, другим виданням, наслідуванням оригіналу. Як і все, що у 19 ст. отримує частку нео-: неомавританський стиль, неоготика і таке інше. Йдеться передусім про маркери, які з'являються як в старих, так і нових місцях, географічно розширюючи і створюючи нові

⁸⁵ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 118.

⁸⁶ Французские письма (Фарангистан мактублари). *Терджиман*. 1887-1889.

ментальні карти, демонструючи амбіції своїх замовників і наче натякаючи на бажані геополітичні зміни. Тож лондонський задум князя Воронцова, який був представлений на вселюдський огляд одночасно з «Альгамброю» Ірвінга у 1832 р., на 1880-ті рр. мав інший вигляд і викликав інші рефлексії. Запустіння палацу в Криму трохи зупиняло амбіції нащадків князя Михайла Воронцова, а у мандрівників та сусідів (передусім кримських татар) викликало власні емоції. «Сплетіння» текстів Ірвінга та Гаспринського, покладені на історичний час 1880-х рр., викликають рецепційний ланцюжок нового порядку, так само породжують інші роздуми від прочитаного.⁸⁷ Мусульманський читач роману Гаспринського кінця 19 ст., так само як і читач сьогодення, побачить там світ власних надій, підкріплений величчю історії.

«Пригадування» чи новий образ Альгамбри, створений Ірвінгом, для інтелектуалів від 19 століття і до сьогодення, як і вся Гранада (і навіть більше Аль-Андалусія) – це ще і романтизований образ мирного і продуктивного співіснування кількох культур і релігій, під мусульманським пануванням. Місто краси, з вишуканою архітектурою, власним мавританським пануванням. Місто краси, з вишуканою архітектурою, власним мавританським стилем, який вражає, прекрасними садами та старими мавританськими водними каналами, що поєднували навколишні гірські краєвиди з кімнатами та затишними двориками палацу. Вони давали прохолоду і життя колись давно, вражали витонченістю і довершенням, яке стало можливим завдяки поєднанню мистецтва, науки, праці. Отже, від «Альгамбри» Ірвінга до «Конвівенції» Америкі Кастро (який, до речі, закінчив Гранадський університет у 1904 р.) трохи історичного часу – того самого, який долають інтелектуали, створюючи свої образи минулого та проєкції майбутнього. Гаспринський зі своїми «Французькими листами» якраз посередині цього життя ідей, які поєднуються невидимими нитками, створюючи свої «перехрестя / сплетіння» і візерунки: 1832 р. вийшла друком «Альгамбра Ірвінга», 1887-1889 рр. – друкувався роман «Французькі листи» Гаспринського, у 1948 та 1954 рр. з'явилися праці Кастро.⁸⁸

Тіні Альгамбри – це завжди цікаво і дуже індивідуально. Що шукав мусульманин у тінях Альгамбри? Чи руїнах? І чи зумів в руїнах знайти тінь як місце довгоочікуваного відпочинку на довгому караванному шляху Пустелі – тої, де зароджувався іслам і де оаза була такою бажаною.

⁸⁷ Теорія рецепції Яусса враховує читача, але навряд чи горизонт очікування Ірвінга був у мусульманському вимірі. Jauss, H. R. (1982) *Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics*. Trans. by Michael Shaw. Minneapolis: University of Minnesota Press.

⁸⁸ Castro, Americo. (1948) *España en su historia: Cristianos, moros y judíos*; Castro, Americo. (1954) *The Structure of Spanish History*. Trans. by Edmund L. King. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

«Альгамбра – прогулянка раєм». Так написано у сучасних рекламних проспектах, або в описах і блогах сучасних мандрівників. Місто, де з'єднуються епохи та культури. І сьогодні у тих рекламних проспектах описи Ірвінга, його казки:

«Який прекрасний цей квітник! - каже арабський напис. - Де земні квіти виглядають, як зірки з небес. Що може зрівнятися з чашею твого алебастрового фонтану, наповненою кришталево чистою водою? Ніщо, крім повного місяця, що сяє в чистому небі!.. Минули століття, але ця, така тендітна на вигляд, краса збереглася майже недоторканою. Квітник Ліндараха так само прибраний квітами, а фонтан так само світиться кришталевим дзеркалом своїх вод; щоправда, алебастр втратив свою білизну, а нижня чаша, оповита дикорослою травою, перетворилася на гніздо ящірок, але навіть у цьому руйнуванні є щось таке, що зачаровує, привертає до себе увагу, що говорить про тлінність - одвічну долю людини і всіх її творінь...».⁸⁹

Такими описами Ірвінга супроводжуються теперішні, добре відреставровані палаци та краєвиди. І вони вражають! Гаспринський мав бачити щось подібне: незважаючи на руїни, в яких опиняється Молла Аббас, колишня мавританська краса лишалася нетлінною: «Кожен крок у палаці та в його дворах викликав у мене захват, але надпоривність мого духу отруювала думка, що він є примарою загиблого без вороття минулого».⁹⁰

«Заморожений палац арабської казки» - так називає Альгамбру Ірвінг. Місце, де повно привидів і примар! Де фантазії набувають обертів і несуть в уяві, де минуле оживає. Якщо і можливо десь відшукати втрачені можливості, пригальмувати час і спробувати повернути колесо історії, то це ідеальне місце! Місце колишньої мусульманської могутності, підтвердженої нетлінною красою і спогадами про плідне співіснування народів, культур і релігій. Світ, який не повинен був загинути і який варто повернути. Світ, який існує паралельно, хоч і вважається «загубленим».

Альгамбра як портал

У пошуках «загублених світів» всі герої мають пройти дуже складний шлях, наповнений пригод та життєвих випробувань, часто втратити членів команди, витримати перевірку природними стихіями, і перестати дивуватися невідомому. Цей шлях є довгим і цілеспрямованим, герої знають, чого шукають у тих пригодах. Втаємниченому місцю, яке відкриває нову країну, загублену у часі та сховану від людського ока дивами природи,

⁸⁹ Вашингтон Ігвінг. Сказки Аламбры. М. 2008. С. 71. [<https://bellezza-storia.livejournal.com/140927.html>, доступ від 10.11.2024].

⁹⁰ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 119.

відводиться особливе місце. Воно з'являється зненацька, коли вже немає сил. Часто це печера, що схована у гірському масиві. Копальні царя Соломона, які шукали герої роману Г. Хаггарда, відкрилися у неймовірно великій печері, яка мала нагадувати чоловіку «внутрішність найбільшого собору, в якому йому коли-небудь випадало побувати, і тоді він дістане приблизне уявлення про розміри гігантської печери, в якій ми опинилися. Але цей храм, створений великим архітектором - природою, був вищий і ширший за будь-який, побудований людьми. Вікон не було, але звідкись згори лилося слабке світло. Мабуть, у склепінні, що здіймалося на сотню футів над нами, були прокладені отвори, у які проникало повітря ззовні. Проте величезні розміри печери були найменш значними з усіх чудес, що відкрилися нашим очам. По всій довжині печери рядами стояли гігантські колони, які здавалися зробленими з криги. Насправді ж це були величезні сталактити. Неможливо передати приголомшливу красу і велич цих білих колон».⁹¹

У печерах відбуваються найголовніші події роману Хаггарда «Вона»: «Не пройшли ми й п'яти кроків, як мене вразила думка, що ця печера зовсім не творіння природи, а вирита руками людини. Вона була дуже широка і низька, і від неї тяглися коридори, які, мабуть, вели до маленьких кімнат».⁹²

«Загублений світ» Дойла знаходиться на високому плато. Отже, знов гори, але тепер на них треба піднятися. Правда, печера все одне буде, але тепер як шлях назад, такий самий важкий і наповнений випробуваннями, у темряві і з непередбачуваними варіантами долання перепон: «ми піднялися вкритими мохом сходишками у печеру, відзначену на плані хрестиком. Як я й припускав, вона виявилася ненаселеною, якщо не вважати безлічі величезних кажанів, що з голосним ляскотом крил увесь час кружляли над нашими головами... Нашим поглядам відкрився сухий, посипаний білим гравієм тунель зі склепінчастою стелею і гладкими сірими стінами, вкритими зображеннями тварин. Ми швидко кинулися вперед, і раптом усі розчаровано скрикнули: перед нами постала суцільна кам'яна стіна - ні щілини, ні тріщинки; мишеня, і те не пробереться. Виходу тут не було».⁹³

Печера як вхід у невідоме і втрачене, не очікувано вражаюче – один з елементів пошуків «загублених світів» в європейських романах. Гаспринський блукає тими ж тенетами: «Не зовсім усвідомлюючи, я рушив донизу – в жерло невідомого підземелля, обережно ступаючи кам'яними сходами. Настільки темно, як там, над землею не буває. Зійшовши сорок сходинок, я зупинився. Страх охопив мою душу, а в голові промайнула

⁹¹ Хаггард Г.Р. Копальні царя Соломона. Дочка Монтесуми. Харків: Школа. 2004. [<https://javalibre.com.ua/java-book/book/196> с.352?, доступ від 10.11.2024].

⁹² Хаггард Г. Она. Москва: Книжний клуб книговед; Спб.: Северо-Запад. 2012.

⁹³ Дойль А. К. Загублений світ / пер. з англійської Є.М. Тарнавського. Харків: Фоліо, 2019. С. 15.

думка: «Куди і чого я йду».⁹⁴ Багато таких переходів під землею в горах пройшов Молла Аббас зі своїми новими супутниками, аж поки не почув: «... невдовзі ти приєднаєшся до щасливого народу. Поглянь, перед нами ще один прохід під гору, через який ми вже за чверть години вийдемо до Країни Спокою».⁹⁵

«О, Всемогутній, чи не втратив я глузду? Яка ж світла країна може бути глибоко під землею? Я вивчав географію і геологію, але не чув про жодну таку країну».⁹⁶

Отже, шлях до загадкової Країни Спокою (назва показова! – після вражень від Європи, інформаційну перенасиченість, мусульманину передусім хочеться заспокоїтися та врівноважитися) мав початися з печери, яка сховалася в гірському масиві. «Вдале поєднання умов робить цю місцевість чи не найкращою у світі. Арабські історики вважають околиці Гренади ліпшими, аніж у Дамаску і Багдаді. Тутешня вода гамує спеку. Завдяки вічно засніженій Сьєрра-Неваді, розташованій поруч, у Гренаді чим спекотніше – тим більше води. Під час спеки сніги Сьєрра-Невади тануть, це регулює тутешній клімат і запліднює всю місцевість, де родять ніжні плоди та південні квіти».⁹⁷

Цей опис Гаспринського дивним чином перегукувався і віддалено нагадував реальність: палац Воронцова в Алупці мав хороші водогони, складні гідрологічні конструкції; перший водопровід з гарячою водою в Росії теж був тут. Фонтанів та екзотичних рослин в парку Воронцова теж вистачало: вражають до сих пір! А ще цей опис наче продовжує новели Ірвінга та його панорами тих безкінечно продуманих і технологічно довершених акведуків, які поєднували приміщення палацу Альгамбри, його внутрішні дворики, прикрашені фонтанами та дивними рослинами. Асоціативний ряд європейського (і не тільки читача), звісно, тяжів до образів Ірвінга. Кримський варіант лишався практично невідомий. *(Як сьогодні маловідомим серед світових письменників-романістів лишається і сам Гаспринський!)* А Ірвінг до того ж створив хорошу рекламу: мандрівники / туристи 19 ст. з тих пір і по сьогодні Альгамбру не полишали. Тож переміщення Молли Аббаса до загадкової Країни Спокою мало початися звідси: Альгамбра, і ще вужче – Левиний Двір – найкраще місце на планеті, де варто телепортуватися.

«Особлива принадність цього стародавнього дрімотного палацу - в його здатності викликати неясні видіння і картини минулого, наділяючи нагу дійсність чарами пам'яті та уяви. Мені в радість ці "марні тіні", і я люблю блукати тими куточками Альгамбри, які

⁹⁴ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 121.

⁹⁵ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 121.

⁹⁶ Там же. С. 122.

⁹⁷ Там же. С. 119.

особливо сприятливі для таких фантазмагорій, - Левиним двориком і прилеглими палацами. Тут рука часу була милостива і мавританська пишність та витонченість зберігають чи не первозданну красу».⁹⁸

Опис Ірвінга є надто привабливим і спокусливим, особливо для тих, хто прагне той давній час відшукати. Тому продовження у Гаспринського є очевидним: «... хоча Фонтан Левів уже не струменів, я уявляв той час, коли цей двір наповнений блискучою і жвавою свитою халіфа, послами королів, вченими мусульманами, котрі давали життєву силу всьому народові...

В моїй уяві постали такі яскраві образи, аж мені на мить здалося, що все це відбувається насправді. Раптом...».⁹⁹ Так, само в цю мить й почнеться цей дивний шлях Молли Аббаса до Країни Спокою. Цей шлях, і країна, яка відкриється очам Молли Аббаса потім, викликає ще один ряд асоціацій з романами, якими зачитуються до сьогодні. Йдеться про аналогічний жанр «паралельних світів» з його довершеною формою – фантастика. І тут у кожного свої власні асоціації. Хтось згадав Герберта Уельса, а хтось (враховуючи утопічну соціальну складову) Айн Ренд.¹⁰⁰ Правда, обидва автори писали значно пізніше за Гаспринського, що ще раз підкреслює неабияку фантазію кримськотатарського письменника та його, таке непомітне європейському світу, новаторство у літературних жанрах, які асоціюються виключно з європейським дискурсом і як такі вважаються класикою світової літератури. І якщо Ренд написала карикатуру на світ, який вже постав і на очах перетворювався на монстра (СРСР, 1957) та від якого варто втекти, створивши перед тим «паралельний світ», то Гаспринський вельми передбачливо помітив цю загрозу ще у 1880-х рр. і попередив: «...цивілізація Європи, якщо не породила, то широко розвинула різноманітні секти протестантів, іменованих тут *соціалістами, анархістами*, які готові штовхнути людство у ще більші *нещастя*; це сліпці, охочі знайти дорогу для зрячих...».¹⁰¹ З такими загрозливими передчуттями варто лишитися у загубленому світі, або на всяк випадок його віднайти і розуміти, що він є десь поруч.

Світ і час І. Гаспринського (мусульманський вимір)

⁹⁸ Ірвінг В. Сказки Альгамбры. Москва: «Вебе». 2009. [<https://topreading.net/bookread/321326-vashington-irving-algambra/page-31>, доступ від 10.11.2024].

⁹⁹ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 119.

¹⁰⁰ Ренд А. Атлант розправив плечі. Київ: Наш форма, 2015-2022.

¹⁰¹ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 111.

Наприкінці 1874 р. молодий Гаспринський з Марселя відправився до Стамбула, де мріяв продовжити військове навчання. Ганкевич зауважував, що його шлях до Стамбула йшов через Алжир, Туніс, Єгипет і Грецію.¹⁰² В Туреччині час очікування рішення щодо своєї подальшої долі та можливої військової кар'єри Гаспринський витрачав на мандри і дослідження. Він відвідував різні селища Анатолії та школи Стамбула, вдосконалював османську мову. Тоді ж він почав свою публіцистичну діяльність, але зробив це у публічному просторі Російської імперії.¹⁰³ Його перші статті, написані для газети «Новое время» у рубриці «Письма с Востока» - привід для більш глибоких теоретичних роздумів, які ще попереду. Російське сходознавство як синтез імперської політики, направленої на тотальну уніфікацію, але вишуканими методами, з допомогою чиновників і вчених (які часто є в одному обличчі) – предмет наукового обговорення, яке вже почалося.¹⁰⁴ Місце і роль тюрксько-мусульманських лідерів, особливо зміна їхніх поглядів протягом життя - більш складне дослідницьке завдання, яке за межами колоніальних, і навіть постколоніальних, парадигм. І хоча Гаспринський пізніше був знайомий з величию російського сходознавства академіком Василем Радловим, а на початку 20 ст. зі сходознавцем Олександром Самойловичем, отже мав певні наукові контакти з російськими науковцями, його діяльність та твори свідчать про «творче переосмислення» співпраці з імперськими структурами.

Перші ж публіцистичні розвідки Гаспринського, написані в Стамбулі для російських видань, – швидше, загравання з жанром класичного європейського орієнталізму, який намагалися копіювати російські інтелектуали. У цих «полуфантастичних статтях неполітичного характеру про життя на Сході»¹⁰⁵ - прагнення сподобатися столичній російській публіці модними як для західноєвропейського літературного поля сюжетами. Оскільки російська тогочасна еліта із задоволенням наслідувала всьому західноєвропейському, екзотичні східні замальовки апріорі мали сподобатися російському столичному читачу. А роздуми над темою власного колоніального Сходу в межах імперії, який Росія продовжувала у цей же час завойовувати та підкоряти, - складні і не потрібні для пересічного читача сюжети.

¹⁰² Ганкевич В. Исмаил Гаспринский: архивные документи к ранней биографии.

¹⁰³ Зайцев И. Письма Исмаил-бея Гаспринского А. С. Суворину и П. П. Вяземскому // Крымское историческое обозрение. 2019. № 1. С. 175-179.

¹⁰⁴ Tolz, V. (2011) *Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*. Oxford: Oxford University Press.

¹⁰⁵ Сеитмететова С.А. Раннее творчество Исмаила Гаспринского: первые шаги в публицистике (1879–1886 гг.) // Гаспринский И. Полное собрание сочинений. Т. II. Ранняя публицистика: 1879–1886 гг. Казань–Симферополь, 2017. С. 7–28.

Перебування в Стамбулі було недовгим. У 1876 р. Гаспринський повертається в Крим, а саме до Бахчисарая. Його подальша стрімка та успішна кар'єра свідчить про те, що життєва траєкторія була обрана вірно, закордонні вояжі - результативними. Вже з 1878 р. Гаспринський є гласним міської думи, а згодом заступником міського голови, і врешті – головою Бахчисарая (до 1884 р.). У цей же час він багато подорожує Росією, але крім столичного Санкт-Петербурга, відвідує Казань та Нижній Новгород – майбутні центри розповсюдження ідей Гаспринського та поширення «Терджиману». При цьому зв'язків з Османською імперією він не переривав.

«Французькі листи» - роман, розрахований передусім на мусульманського, кримськотатарського і ширше – тюркського читача Російської імперії. Цьому свідченням місце, де він вийшов друком – газета «Терджиман», яку Гаспринський з 1883 р. видавав у Бахчисарая. Отже, наслідуючи європейським трендам у жанрі та сюжетах, Гаспринський в той же час писав про світ мусульман та його соціальні проблеми, розраховуючи на мусульманського читача. Разючий контраст між європейським та так званим східним повсякденням спровокував у Гаспринського та схожих на нього мусульманських інтелектуалів спочатку глибокі роздуми, а потім дії щодо реформ у мусульманському середовищі і передусім освіти.

Османська імперія 1870-х рр. – це період завершення епохи Танзимату і розуміння необхідності більш глибоких реформ. Слово «реформа» тут є визначальним, оскільки протягом кількох десятиліть Танзимату турки прагнули модернізувати Османську імперію: не порушуючи основних законів ісламу та шаріату, інтегрувати європейські досягнення та підвищити конкурентоздатність імперії у глобальному світі. Попри недосконалість та критику реформ, в Османській імперії з'явилися залізниці, пошта, телеграф, освіта потроху набувала світського характеру, Академія наук (створена у 1851 р.) поглиблювала свою діяльність, виникали вищі навчальні заклади європейського типу. Однак при цьому суспільство було незадоволене і критикувало недосконалість і незавершеність реформ, економічний стан імперії переживав кризу. У суспільній атмосфері панувало бажання ще більш радикальних змін, які мали спиратися на іслам. Такою була ідея «молодих османів», які прагнули проголосити Конституцію та сформувати конституційний уряд. Перша конституційна епоха Османської імперії (1876-1878 рр.) значно пожвавила суспільне життя Стамбула, підштовхнула інтелектуальну еліту до широкої дискусії.

На фоні такої жвавої картини суспільного життя Османської імперії повсякдення Росії, особливо завойованих нею мусульманських окраїн, контрастувало

разюче! Російські імперські реформи 1860-1870-х рр., звісно, якісно пожвавили суспільний розвиток країни, спричинили небувалий до того економічний підйом. Але ці зміни стосувалися західних та центральних районів імперії. Російський мусульманський Схід перебував у запустінні. У 1870-х рр. завоювання Туркестану Росією продовжувалося. Навряд чи це надавало оптимізму мусульманам. Бажання законсервувати свої традиції та в такий спосіб зберегтися виправдовує дії *кадімітів*, *викликає розуміння та повагу* до місцевого духівництва. Недарма ж його так критикували в Росії.¹⁰⁶

Крим географічно становив російський захід, але життя кримських татар-мусульман тут так само занепадало. Постійні міграції кримських татар з Російської до Османської імперії, які у 19 ст. були практично неперервними, тому підтвердження. Росія не зуміла інтегрувати та освоїти регіон, який тільки-но своїм географічним розташуванням та природніми умовами «приречений» на успішний економічний та культурний розвиток. Але не у випадку Росії... Тож поруч з Кримською Альгамброю занепадали мечеті і медресе, а нових навчальних закладів для мусульман не з'являлося. Початкова школа мектебе перетворилася на запам'ятовування Корану і не більше. Отже, її випускники не здатні були конкурувати зі своїми однолітками, які отримували освіту у школах європейського світського типу. Про науковий розвиток взагалі не йшлося. Такою була ситуація у всіх регіонах компактного проживання мусульман, які потрапили у колоніальну залежність. «Період здивування» у загальній історії мусульман, занепаду та зубожіння. І це у час, який в Європі та Америці відзначається шаленим розвитком природознавства та технічних наук, а слідом технологій та нововведень у повсякденне життя, які ще кілька десятиліть тому вважалися фантастичними. На цьому фоні геополітичні зміни, створення колоніальних імперій, де європейці мали роль метрополій, а мусульмани – підкорених, видавалися закономірними.

Інтелектуальні дискусії модерної доби позначилися на всіх можливих учасниках цих дебатів. Націоналізм як одна з відповідей і моделей розвитку людства йшов поруч з ідеями просвітництва. Тож діячі всіх національних відроджень, чи західноєвропейських, чи так званих східних, думаючи над прогресом і розвитком своїх народів, реформи освіти не полишали ніколи. Відмінність у мріях інтелектуалів глобального світу могла стосуватися лише питання релігії. У Західній Європі теологія відходила на другій план.

¹⁰⁶ Шихалиев Ш. Ш., Наврузов А. Р. Исследование джадидизма в советской и российской историографии // Ислам в современном мире. 2023. Т. 19. № 4. С. 121–140.

Проте діячі Сходу такого не бажали: іслам та його норми займали центральне місце, лише поруч з теологією мали додаватися і набувати більшого значення інші дисципліни.

Джадідизм - культурно-реформаторський, просвітницький і громадсько-політичний рух мусульман Поволжя, Криму і Середньої Азії, який охопив Російську імперію наприкінці 19 – на початку 20 ст. – був обумовлений контрастом глобального світу. Мусульманські інтелектуали прагнули такі відмінності надолужити. Прихильники джадідизму підтримували крім освіти ще й інші західноєвропейські ультра модні тенденції, на кшталт рівноправності та освіти жінок, розвитку національного мистецтва, літератури, мови в освіті тощо. У тодішньому консервативному мусульманському середовищі це викликало шалений опір. Рух джадідів виглядав небезпечним на фоні тільки-но втраченого і завойованого Росією життя! Тим більше, що на «прогрес» по відношенню до підкорених народів Російська імперія, наслідуючи приклади класичного західноєвропейського колоніалізму, теж претендувала. Тож боротьба кадімітів проти джадідів, підсилена народною підтримкою перших, набувала інколи значної гостроти. Прихильників ідей джадідизму часто очікувало не тільки несприйняття своїм середовищем, родиною, а й пряма небезпека життю.

Дослідники творчості Гаспринського звертали увагу, що використання ним псевдонімів могло бути реакцією та небажанням гострої критики з боку консервативного мусульманського духівництва.¹⁰⁷ Правда, вживання псевдонімів – загально поширена тогочасна практика. Безліч українських письменників та громадських діячів її активно використовували. Найвиразнішим прикладом у даному випадку є відомий український письменник, історик, філософ, громадський діяч М. Драгоманов (!!! – з показовим як для даної розвідки прізвищем), який мав безліч псевдонімів. Серед них Толмачев¹⁰⁸ (!! – ще одна схожа традиція, якщо згадати назву «Терджиман»), Українець, М. Кузьмичевський, П. Кузьмичевський, М. Галицький, М. Гордієнко, П. Петрик та інші. Останні два прізвище викликають у українських істориків особливі асоціації, адже йдеться про козацьких гетьманів, які наприкінці 17 – на початку 18 ст. були орієнтовані на союз з кримським ханом як найбільш перспективний для українського козацтва.

Г.Ю. Сеїтванієва, С.А. Сеїтмететова погоджуються з такими криптонімами І. Гаспринського (посилаючись на дослідження І.А. Керімова): Маленький Мулла,

¹⁰⁷ Сеїтванієва Г. Ю., Сеїтмететова С. А. Литературно-художественное наследие И. Гаспринского / Гаспринский И. Полное собрание. Т. 1. С. 450.

¹⁰⁸ Толмач українською мовою означає перекладач, з народним підтекстом: він має розтлумачити, тобто простими словами пояснити.

Мусульманин, Молла Аббас, Карт-ага, Татарин.¹⁰⁹ Останній псевдонім знов викликає приємні асоціації: Драгоманов позначав себе як Українець, а Гаспринський як Татарин. Отже, цей ряд аналогій не про світ мусульман. Швидше, про традицію інтелектуалів кінця 19 ст., які в політичних реаліях Російської імперії мали достатньо причин приховувати своє справжнє прізвище. А ще про псевдонім як текст біографії та пошук власної ідентичності, певну роль, на яку претендували у суспільному житті, творчу стратегію, формування іміджу тощо. У цьому контексті підкреслена національність є зрозумілою, з огляду на ідейні та ідеологічні конструкції 19 ст. та національні відродження, які відбувалися у багатьох народів. Звідси й Українець, й Татарин (нехай навіть ще без окреслення який самий татарин).

Псевдонім Мусульманин – іншого порядку та окресленої ідентичності. І він для Гаспринського є принциповим. Адже вся його подальша діяльність – це спроба забезпечити мусульманам Російської імперії розвиток. Хоча часто мова йшла лише про саме існування мусульман, які на кінець 19 ст. масово мігрували з Росії, побоюючись насильницького хрещення. Трагедія масового переселення кримських татар, яку він спостерігав на власні очі, болісно запам'яталася: «Картини колишніх у нас еміграцій, коли ті, хто йшов, несли за пазухою і в кишнях, зволожені очима, жменьки дорогої, рідної землі, щоб обсипати його новосілля, надто жахливі, щоб не боліла душа від вищенаведених звісток».¹¹⁰ Звідси бажання Гаспринського облегшити важку долю емігрантів та домогтися елементарних можливостей для життя в Росії – життя, яке для мусульман без релігії є неможливим: «Можна б припускати, що переселенський рух виникає внаслідок колишніх неврожаїв і місцевого збідніння, але на це скарг немає. Всі відомості про мотиви відходу з Росії зводяться до побоювання мусульманського населення, що подальше сповідування в Росії магометанства і вивчення його обмежується і пізніше буде припинено! Таке уявлення тим більше сумне і небезпечне, що закон мусульманський, який зобов'язує «коритися государеві, хто б він не був, хоч би навіть абісінець», водночас прямо наказує «вихід із тієї країни, де сповідування ісламу забороняється».¹¹¹ Таким було пояснення Гаспринським тої хвилі протестів, які відбулися серед мусульманського населення Волго-Уральського регіону в середині 1890-х рр. Отже, псевдонім Мусульманин, який використовує Гаспринський – чіткий маркер

¹⁰⁹ Сеитваниева Г. Ю., Сеитмететова С. А. Литературно-художественное наследие И. Гаспринского. С. 450.

¹¹⁰ Докладная записка редактора газеты «Переводчик» И. Гаспринского министру внутренних дел И. Н. Дурново. 1894 г. додаток до статті: Загидуллин И. К. «Докладная записка» И. Гаспринского 1894 г. // Гасырлар авазы - Эхо веков. № 3/4, 2017. С. 71-83.

¹¹¹ Докладная записка редактора газеты «Переводчик» И. Гаспринского министру внутренних дел И. Н. Дурново. 1894. С. 79.

ідентичності і розуміння своєї ролі в житті мусульман всієї Російської імперії та за її межами.

Молла Аббас як псевдонім, яким часто підписувався Гаспринський, теж є знаковим. Це натяк на те, що романи «Французькі листи», «Африканські листи» - бажана автобіографія, з елементами фантазій, мрій, переміщення у часі і просторі. Можливість для творчої людини через уявний світ «відкоригувати» власне життя. Враховуючи ідеальний світ Країни Спокою – це спроба скласти ідеальну панораму мусульманського суспільства кінця 19 ст., яке варто створити / віднайти.

Громадська, інтелектуальна діяльність Гаспринського сьогодні визначається як видатного діяча джадідизму. Його вплив значно виходив за межі регіону, газета «Терджиман» читалася не тільки тюркськими народами всієї Російської імперії, а й широко – за її межами. Саме про це сьогодні написано безліч наукових досліджень, які важко навіть перерахувати. Звісно, роман «Французькі листи» для більшості дослідників творчості Гаспринського – це передусім підтвердження ідеології джадідизму. Тому місто, яке знайшов Молла Аббас у паралельному загубленому мусульманами світі, Дар-Ель-Саадет – це ідеал, якого передусім прагнули джадіди, в якому втілено їхні найбажаніші мрії. Принаймні, так це визначають сучасні дослідники.¹¹² І таких досліджень достатньо, щоб не зупинятися на цьому сюжеті ще раз. Те, що «портал» до цього міста знаходився в Альгамбрі – привід для окремих висновків, але, за правилом, не з категорії «загублені світи». Це швидше про образ Альгамбри, який для мусульман є підтвердженням можливостей і розквіту. Це про колективну пам'ять та її складові, які час від часу з'являються і голосно звучать у публічному просторі, до сьогодні.¹¹³

Наприкінці 19 ст. Альгамбра для мусульман – це так само символ. Передусім колишньої величі, великих завоювань, які дійшли до Європи, де довершилися розвитком науки, мистецтва, релігійної конвівенції. В реаліях кінця 19 ст. мусульманський світ у творенні образу своєї Альгамбри не обійшовся, звісно, без європейського впливу, який помітний у багатьох сферах життя і мистецтва. Але архітектурний стиль альгамбреск у Стамбулі прикрашав державні (не приватні!) будівлі. Отже, маємо черговий цикл «сплетіння історій», який знов про інше ніж першопочаткові звучання і задуми. Що це: «османський орієнталізм» як наслідування західним канонам, чи похідний від нього

¹¹² Alexeev, I., Kulikova, K., & Lahuti, S. (2021) "Andalusi Utopia and Muslim Modernity in Late Nineteenth Century Russia: Ismail Gasprinskii's Epistolary Novel Dar al-Rahat", in Rachel Scott, AbdoolKarim Vakil, and Julian Weiss, eds., *Al-Andalus in Motion: Travelling Concepts and Cross-Cultural Contexts*, pp. 179-206. London: KCLMS.

¹¹³ Najjaj A. *Collective Memory and the Alhambra: Two Differing Perspectives*.

«османський оксиденталізм», чи більш складна версія модернізації? Реформаційні задуми «молодих турків» після Танзимату мали на меті власну модель суспільного розвитку Османської імперії (!), будованої на нормах ісламу.¹¹⁴ Османські архітектори, звісно, отримували освіту в Європі, частіше всього, в Парижі, але по поверненню на Батьківщину вкладали у свої творіння більші прагнення та сенс ніж просте копіювання модних західноєвропейських стилів. Так, у цих задумах підкреслена увага до історизму як характерного для тогочасних європейців напрямку в архітектурі. Але історизм у даному випадку - натяк на епоху величчя і могутності, «золоті часи ісламу», коріння османської ідентичності. Хоч і мають подібні архітектурні споруди схожий на європейські зразки зовнішній вигляд.

Рис. 8. Арка-вхід до Стамбульського університету (свідомий Альгамбреск), колишнє Міністерство оборони, 1865

Можливо, стиль альгамбреск в урядовій архітектурі – це ще й символ відродження. Теж національного (на кшталт європейських національних відроджень 19 ст.), але з присмаком східної імперськості, підфарбованої до того ж мирним співіснуванням релігій, народів, культур. Османська імперія ще й у 18 – на початку 19 ст. демонструвала свою гетерогенність, даючи можливість іншим народам зберігати свою

¹¹⁴ McSweeney, A. (2015) “Versions and Visions of the Alhambra in the Nineteenth-Century Ottoman World”, *West 86th: A Journal of Decorative Arts, Design, History, and Material Culture* 22(1): 44-69.

окремішність, не прагнула все уніфікувати, дозволяла своїм підданам сповідувати різну релігію тощо.¹¹⁵

У 19 ст. Альгамбра – це місце паломництва арабів, які сумують за золотими часами ісламу.¹¹⁶ Аль-Андулусу відводилося в цьому особливе місце, але образ його передається у нотах ностальгії та песимізму. Альгамбра у Гаспринського має абсолютно протилежне значення! Це портал до міста мрій, яке насправді існує, тільки загубилося у горах Сьєрра-Невади, - Дар-Ель-Саадету! І в цьому надзвичайний оптимізм кримськотатарського письменника. *Оптимізм, який не співзвучний загальному мусульманському нарративу*, контрастує з основними тогочасними загальними мусульманськими трендами. Хіба що прагнення османської інтелектуальної молоді кінця 19 ст. (у порівнянні з арабським світом) мали такий же оптимістичний вимір: поширення ідей панісламізму, мабуть, його підтверджували.¹¹⁷ Гаспринський, хоч і не став стамбульським студентом, зумів захопити ці настрої, або сформувані власні, і надати їм завершеної оптимістичної форми: цей «загублений світ мусульман» можна знайти!

У середині 1880-х рр. Гаспринський виступав ще й у ролі літературного критика. Такий вид діяльності з'явився наприкінці 19 ст. серед османських інтелектуалів, які в той час широко дискутували питання перекладу європейської художньої літератури турецькою мовою.¹¹⁸ Йшлося передусім про обговорення питань доречності деяких творів, чи дійсно нові французькі романи потрібні турецькою мовою, особливо такі, що не відповідають моральним нормам мусульман. Аналізуючи доцільність деяких перекладів, Гаспринський звертав увагу і перекладача, і письменника, і читача на якість будь-якого літературного тексту. У статті «Реалії життя та османська література» («Маишет ве эдебият-ы османи», 1884 р.) він зазначав, що варто звернути увагу на хорошу європейську класику, якій можна наслідувати, і уникати дешевих, вульгарних романів.

¹¹⁵ Цим, до речі, користувалися українці, скеровуючи свої міграційні хвилі до Османської імперії у часи гострих зіткнень з Московією, яка швидко перетворювалася на Російську імперію. Тому тут концентрувалася українська політична еліта, шукаючи притулку у якості емігрантів (І. Мазепа, П. Орлик). Народна еміграція їй наслідувала: Олешківська і Кам'янська Запорозькі Січі знаходилися у 18 ст. в межах Кримського ханства, а Задунайська Січ – вже в межах Османської імперії. Kaiuk, S. (2021) "The Frontier Person and the Border: in Search of the Native (Southern Ukraine of the 18th and Early 19th Centuries)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. The Journal of Southeastern European Studies*, pp. 43-57.

¹¹⁶ Edhem, E. *The Alhambra at the Crossroads of History Eastern and Western Visions in the Long Nineteenth Century*.

¹¹⁷ McSweeney, A. (2015) "Versions and Visions of the Alhambra in the Nineteenth-Century Ottoman World", *West 86th: A Journal of Decorative Arts, Design, History, and Material Culture*, pp. 44-69.

¹¹⁸ Джелилова Л. Ш. Литературная критика конца XIX века (единство в помыслах И. Гаспринского и Мизанджы Мурада)// Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры. 2017. № 4. С. 78-83.

Одночасно становлення жанру роману та театральної драми в Туреччині – питання, яким цікавився Гаспринський і до розвитку яких спонукав. Його роздуми щодо розвитку тюркської літератури були своєчасними: «Ми колосально відстаємо від давно освоєних Європою літературних висот. Немає ніякого розвитку нашої власної літератури. Старі традиції ми покинули, нових не освоїли. Тих, хто пише у нас, класифікують таким чином: 1 - ті, що наслідують усе західне; 2 - вбачають наш розвиток лише в якісному копіюванні всього західного; 3 - заперечують банальне копіювання європейської якості, вбачають розвиток у правильному використанні місцевих талантів для переведення частин світової літератури в нашу культурну сферу; вважаю підходящою ту літературу, що відповідає нашим естетичним та ментальним поняттям; саме ця третя група літераторів повинна оформитися згодом у справжній пласт професіоналів, які відповідально ставляться до справи».¹¹⁹ Показово, що роль критика у нього поєдналася з роллю письменника. Краще зробити самому і в такий спосіб показати приклад молоді.

Романи Гаспринського кінця 1880 – початку 1890-х рр. можна розцінювати ще й так. І треба віддати належне: романи Гаспринського є за що наслідувати. «Французькі листи», так само як і «Африканські листи» - цікаві пригодницькі романи, виконані у жанрі «загублені світи», який тільки-но з'являвся і набував популярності в Європі. Якщо б «Терджиман» був добре відомий в Європі та передруковувався англійською чи французькою мовою, невідомо, хто був би більше популярним: Хагард чи Гаспринський? А чому б послужилися орієнталістичні смаки європейської публіки: захопленню чи переляку?

Географія «загублених світів». Шлях назустріч чи у протилежних напрямках?

Жанр «загублені світи» дозволяє думати ще над одним цікавим дослідницьким питанням: географія / місцезнаходження цих омріяних світів і, відповідно, маршрути та засоби пересування до них. Направду, на сьогодні їх так багато, що вони оперізують практично весь світ (за виключенням Європи, звісно!!). Однак західні романісти «опановували» його поступово. Перші світи шукали в *Африці* – осерді британських колоніальних прагнень. Тут блукали відчайдухи Хагарда (романи «Копальні царя Соломона», «Вона», «Алан Куотермейн»), а слідом за ними – герої аналогічних пригод

¹¹⁹ Джелилова Л. Ш. Литературная критика конца XIX века (единство в помыслах И. Гаспринского и Мизанджы Мурада. С. 79.

Баронесси Емми Орці (роман «Улюбленими богами» (1905), який пізніше вийшов у США як «Ворота Камта» (1907)). Британські мандрівники-авантюристи Кіплінга опинилися в Азії – у Британській Індії, а саме віддаленій частині Афганістану під загадковою назвою Кафірістан (роман «Людина, яка хотіла стати королем», 1888). Герберт Уельс («Країна сліпих», 1904) та Конан Дойл («Загублений світ», 1912) шукали свої світи у Південній Америці. Сучасні літературознавці приділяють достатньо уваги жанру «загублених світів», намагаючись пояснити його популярність, отже, класифікують, систематизують, розкладають на частини сюжету й образи. Географія «загублених світів» ними добре проаналізована і систематизована.¹²⁰

«Загублені світи» європейської літератури «відшукуються» у центрі європейських колоніальних прагнень, у напрямках руху європейських імперій, географічному просторі колоній, які вже десятиліттями-століттями завойовуються, досліджуються, освоюються, але все одне лишаються не пізнаними до кінця. Звідси – спокуса відкрити щось приховане.

Природні умови, не типові для європейців і теж загадкові, які ховають в собі не лише небезпеку, але ще й невідомі багатства та таємниці, це передчуття посилюють. Їхня непізнаність європейцями лишає надію на відкриття, героїзує та романтизує пошуки. Технічний прогрес, який стрімголов навалюється у цей час, сприяє усвідомленню все більших можливостей людини щодо пізнання та освоєння раніше невідомого та загадкового. Цікаво, що чим ширше та глибше освоюється колоніальний простір європейських імперій, тим більше «знахідок» своєї колишньої присутності у цих регіонах з'являється. «Знахідок», які колоніальну присутність і домінування виправдовують. Тому, це скарби біблійного царя Соломона (Хаггард «Копальні царя Соломона»), або символи влади Олександра Македонського та масонських таємниць (Кіплінг «Людина, яка хотіла стати королем»). Ці маркери європейського світу у «далеких краях» колоній мають глибокі і давні, занурені в історію смисли. Філософія їх звучання різнопланова та дискусійна. Але це переважно *«західні» дискусії, таємниці, історії!* І вони нарешті знаходяться. І в цьому сенсі сама назва «загублений світ» набуває іншого звучання: логічне обґрунтування європейських колоніальних претензій на підкорені землі. Ці терени не вважаються ново- приєднаними, завойованими тощо. Вони

¹²⁰ Посилання на Вікіпедію тут є показовим, підкреслює популярність жанру «загублених світів» як серед читачів-глядачів, так і серед науковців, які це досліджують: [Lost world](https://en.wikipedia.org/wiki/Lost_world). [https://en.wikipedia.org/wiki/Lost_world, доступ від 10.11.2024].

Схожих за назвою популярних сайтів із списком відповідних романів, фільмів, ігор в інтернет-мережі достатньо.

«віднайдені», бо колись вже були «західними», але у вирі історії загубилися. Тому маркери цієї колишньої європейської присутності у «далеких краях» мають бути апріорі, їх варто лише знайти.

Автори вікторіанських пригодницьких романів почали шукати «загублені світи» у час, коли для мешканців Заходу відкривалися залишки втрачених цивілізацій: гробниці єгипетської Долини царів, цитаделі Трої (напівміфічної та ще більше міфологізованої), піраміди майя у малодоступних джунглях, міста і палаци Ассирійської імперії. Велич колишніх цивілізацій вражала європейців, археологічні знахідки широко рекламувалися в пресі, створювали атмосферу таємничості та захоплювали уяву публіки. Не дивно, що кількість опублікованих оповідань про загублені світи зростала небувало. Понад 200 таких історій були опубліковані в Британії між 1871 роком та Першою світовою війною, що у кілька разів перевищувало кількість пригодницьких романів, які з'явилися в усі попередні роки.¹²¹ У них часто є сюжети та образи, навіяні археологічними відкриттями.

Виразним прикладом є величні скульптури ассирійських богів, які вражали фізичними розмірами. Аналогічних описів достатньо й в романах про загублені світи. «Там, на колосальних п'єдесталах із темної скелі, на відстані двадцяти кроків одна від одної, споглядаючи дорогу, що тяглася на шістдесят миль до Луу, сиділи три колосальні постаті - дві чоловічі й одна жіноча. Кожна з них була близько вісімнадцяти футів заввишки від тімені до п'єдесталу. Одна з них зображувала голу жінку і вирізнялася винятковою, хоча і суворою красою. На жаль, риси її обличчя були поруйновані, бо упродовж багатьох століть зазнавали впливу погоди. По обидва боки її голови здіймалися роги півмісяця. Дві чоловічі постаті, на відміну від першої, були задрапіровані в мантиї. Обличчя їхні були страхітливі, особливо у сидячого праворуч. Воістину це була личина диявола... Ми дивилися на Мовчазних, як їх називали кукуани, і нас охопило непереборне бажання дізнатись, чий руки витесали з каменю цих колосів, проклали дорогу і вирили величезну копальню. Коли я приголомшено дивився на них, мені раптом пригадалося (оскільки я добре знаю Старий Заповіт), що Соломон відрікся своєї віри і став поклонятися чужоземним богам. Імена трьох із цих богів я також пригадав: Ашторет - богиня Сидонян, Чемош - бог Моабітів і Мільком - бог дітей Аммона. Я висловив супутникам своє припущення, що три фігури, котрі ми споглядали,

¹²¹ Bradley, D. (2008) "Imperial Barbarians: Primitive Masculinity in Lost World Fiction", *Victorian Literature and Culture* 36, pp. 205-225.

можливо, зображують саме ці три божества» (Хаггард «Копальні царя Соломона»)¹²². Таку історію пригадують герої Хаггарда, відшукуючи скарби біблійного царя Соломона у Південній Африці.

У цій історії та величі богів, імена яких європейцям добре відомі та символічно позначені Старим Заповітом, - своєрідні маркери свого простору, ідеологічне обґрунтування імперських та колоніальних претензій. В цьому випадку цікавим є і спостереження, що опинившись на місці, герої часто або є нащадками легендарних правителів загадкової країни (Хаггард «Вона») або видають себе за посланців від богів (Хаггард «Аллан Куотермейн», Орці «Ворота Кампа» тощо).

Етнографічне багатство та різнобарв'я, екзотичність звичаїв корінних народів – ще одна особливість романів про «загублені світи». Орієнталізм цього жанру на сьогодні сумнівів не викликає, є предметом досліджень з метою унаочнення вишуканості європейської культури та ідеології британського колоніалізму.¹²³ Однак для творчих людей нові культури, незвичне, варварське, примітивне, повсякденні практики аборигенів – це передусім основа, ґрунт для творчості, поштовх для натхнення. Тому ... навряд чи сам Хаггард думав аж так прагматично та писав з метою скрізь позначити імперську присутність та расове, культурне, цивілізаційне домінування Заходу над Сходом. Швидше, він є людиною /дитиною свого історичного часу та місця. І в цьому часі (крім британського колоніалізму з усіма його складовими) – загадковий далекий світ, який тільки-но відкрився широкому колу публіки. Світ, який стає все більш цікавим, оскільки абсолютно інший, отже відкриває ще більший простір – фантазій та мрій. І мрії ці помножені на очікування від світу науки та науковців, які з небувалою прогресією розширюють цей світ фантазій.

Етнографічні замальовки, які привозили європейські мандрівники з далеких країв, дивували своєю незвичністю, а інколи шокували... варварством. Тим самим варварством, яке є протилежним цивілізації, але ще й таким, що вабить та викликає стійкий інтерес читацької аудиторії.

Поєднання минулого з теперішнім і ще більше – майбутнім, яке можливе за умови віднайдення втраченого. Складне ідеологічне та філософське завдання покладають на авторів пізніх вікторіанських текстів сучасні дослідники, звинувачуючи їх в імперському

¹²² Хаггард Р. Копальні царя Соломона. [<https://coollib.net/b/218281-genri-rayder-haggard-kopalni-tsarya-solomona-dochka-montesumi/read>, доступ від 10.11.2024]; Хаггард Генри Райдер. Копальні царя Соломона. Дочка Монтезуми / Серія: Бібліотека пригод. Харків "Школа", 2004.

¹²³ Андреева Е.Д. Ориенталистские мотивы в творчестве Генри Райдера Хаггарда / монографія. Оренбургский гос. ун-т. Оренбург: ОГУ, 2013. С. 7.

колоніалізмі.¹²⁴ Майбутнє колоніальних імперій залежить від надійного ідеологічного обґрунтування територіальних претензій, повернення колишніх земель – хороший аргумент на підтвердження права власності.

Екзотичність, колоритність та кольоровість, етнографізм, динамічність – подібних рис орієнталізму можна додавати та додавати для того, щоб підкреслити його надзвичайну перспективність для людей мистецтва, літератури. Описів земель і народів достатньо багато у всіх романах про загублені світи. За правилом, це варварський дикий світ переважно язичників, рідше – мусульман. Змальовуваннями релігійних язичницьких ритуалів, звичаїв людського жертвоприношення, всевладдя віщунів та чаклунів, які визначають рішення правителів, рясніють сторінки цих романів. «З диким волянням страхітливі фурії розсипалися навсібіч, пристрибуючи під стукіт кісток на поясі, простуючи до намічених жертв, яких хижа рука вихопить із маси людей... За кілька кроків від воїнів вона зупинилася і закружляла в шаленому танку, викрикуючи щось дике: “Я відчуваю його, лиходія!”, “Він близько, той, хто отруїв свою матір!”, “Я чую думки того, хто замишляє зло проти короля!”. Все швидше і швидше кружляла вона в танку, поки не довела себе до такої знавіснілості, що піна клаптями вилітала з її скреготливих щелеп, очі викотилися з орбіт, і все тіло трусилося, як у лихоманці. Раптом вона завмерла на місці і вся напружилася, як мисливський собака, що вчув дичину. Потім, витягнувши вперед свій жезл, почала крадькома підповзати до воїнів, що стояли перед нею. Вона чатувала на жертву, як хижий птах, а шереха воїнів від нервової напруги аж сахнулася назад. Ми в цей час стежили за її рухами, скам’янівши від жаху. Нарешті, пересуваючись поповзом, вона знов зупинилася в іншому місці, як собака, що робить стійку, і потім проповзла ще кроків зо два. Раптом вона з диким волянням схопилася і тицьнула високого воїна своїм роздвоєним жезлом. Умить двоє воїнів, що стояли поряд з ним, схопили за руки приречену на смерть людину і потягли до короля».¹²⁵ Подібних описів достатньо у цих романах. Варварські звичаї шокували європейців і одночасно підкреслювали їхню вищість, виправдовували будь-які вчинки. Щоби не зробили герої романів потім (за правилом, білі та християни), їх дії заздалегідь виправдані варварськими, нелюдськими звичаями тубільного населення.

«Стрибок у варварство» - необхідна складова виживання у загубленому європейцями світі, світі минулого, де давня історія людства оживає. Відтак надзвичайна увага до фізичної краси і сили. Нею наділене тубільне населення. Цим стандартам мають

¹²⁴ Bradley, D. *Imperial Barbarians: Primitive Masculinity in Lost World Fiction*.

¹²⁵ Хаггард Р. Копальні царя Соломона.

відповідати головні герої романів. Інакше не вижити. Природня сила, хоробрість, інстинктивне насильство, підкреслений фізичний розмір – обов'язкові риси героїв пригодницьких романів. Вони співзвучні тим ознакам, які мають люди загублених світів. І можуть бути своєрідним мостом, що об'єднує давнє і сучасне у способи, якими долаються інші культурні відмінності (й навіть перетинають кордони рас).¹²⁶ Подолавши свої цивілізовані обмеження і беручи в руки мечі, топори і списи, чоловіки романів про втрачений світ наслідують первісну силу, яка виродилася в метрополії. Але ця сила і відповідна краса як ніколи потрібні у новому світі – колоніальних претензій та домінування.

Фізична краса і сила тубільного населення. «Ми підійшли до найближчого загону і з подивом побачили, що він повністю складається з рослих крем'язнів, яких мені ніколи не доводилося бачити, тим більше в такій кількості. Усі вони були людьми зрілого віку, переважно - ветерани років сорока. З-поміж них не було жодної людини нижче від шести футів на зріст, а багато хто - ще й дюймів на три-чотири вище. Їхні голови прикрашали важкі чорні плюмажі з пір'я птаха сакобула, такі ж, як і у наших провідників», «Як на тубілок, ці жінки винятково вродливі. Вони високі на зріст, граційні й мають прекрасну будову».¹²⁷ Такими постають аборигени внутрішньої Африки у романі Хаггарда «Копальні царя Соломона».

Схожими є тубільці з роману Хаггарда «Вона»: «Це були чудово складені, близько 6 футів заввишки люди з жовтуватим кольором шкіри, загалом, дуже схожі на сомалійців Східної Африки, за винятком волосся, що вилося локонами на їхніх плечах. Риси обличчя в них були правильні й навіть красиві, ніс орлиний, зуби білі й прекрасні. Але незважаючи на їхню красу, я ніколи не бачив більш злих фізіономій. Холодна жорстокість яскраво закарбувалася на них».¹²⁸ Принцеса Нейт-акріт (в романі Орці «Улюбленці богів») настільки красива, що її зовнішність викликала божевілля у чоловіків та ревності у жінок. Як і біла королева або Та, якій варто поклонятися, в романі Хаггарда «Вона».

«Стрибок у варварство» є бажаним для «цивілізованих» європейців, адже вони шукають саме такий світ у далеких землях. Чи було це своєрідною ностальгією за втраченим світом? Принаймні, таке пригадування свого власного минулого теж корисне,

¹²⁶ Bradley, D. Imperial Barbarians: Primitive Masculinity in Lost World.

¹²⁷ Хаггард Р. Копальні царя Соломона. [<https://coollib.net/b/218281-genri-rayder-haggard-kopalni-tsarya-solomona-dochka-montesumi/read>, доступ від 10.11.2024]; Хаггард Генри Райдер. Копальні царя Соломона. Дочка Монтезуми Серія: Бібліотека пригод. Харків "Школа", 2004.

¹²⁸ Хаггард Р. Она. Р. 6. В плену.

якщо згадати, що герої романів зуміли до цього варварства пристосуватися і в ньому вижити. Але була в цьому ще й підкреслена імперська необхідність принести цивілізацію у цей варварський жорстокий світ і в такий світ її виправдати. Виживають герої класичних європейських романів не тільки через схожі фізичні властивості, а завдяки безумовній перевазі західного способу життя, розвитку освіти, науки, технологій та відповідних знань.

Люди віднайденого Гаспринським світу теж красиві. Правда, єдиний опис фізичної краси мешканців загадкової країни, присутній на сторінках роману «Молла Аббас», стосується жінок: «Подиву моєму не було краю, коли у двір зайшли дванадцять чарівних красунь і стали довкола Фонтану Левів. Я зачайвся і затамував подих... Одна із них гучно прочитала мусульманську молитву і я зрозумів, що переді мною мусульманки, можливо, арабки».¹²⁹ Люди загубленого світу мусульман надзвичайно доброзичливі: «нічого поганого з вами трапитися не може. Слухайтеся лишень вказівок цього поважного шейха; він буде вам за брата і за батька, доки його потребуватимете. Поважайте ті звичаї, котрі у нас зустрінете, не дивуйтеся з чогось гучно, щоб не збуджувати увагу тутешніх мусульман».¹³⁰ «Слуга, помітивши, що я встав, приніс мені хліба, масла і свіжого молока. В країні цій чай і кава не відомі, так само, як і спиртні напої».¹³¹ Цікаво, що у загублених світах Хаггарда молоко - так само найпопулярніший напій, яким частують гостей. Одяг мешканців Країни Спокою – довгі тоги та бурнуси (плащ із капюшоном із щільної вовни, зазвичай, білого кольору), докорінно відмінний від європейського («мій френзькій одяг зовсім не пасував до довгих тог і бурнусів тутешніх жителів»¹³²). Отже, теж екзотичний. Брехня – найтяжчий злочин і карається суворо: брехун потрапляє до в'язниці, яка, правда, не замикається, але з ним ніхто не спілкується. Самотність, швидше ігнорування, є найбільшим випробуванням. Загублений світ мусульман такий же колоритний, незвичний, приголомшливий, шокуючий, наповнений фізичної краси. Екзотичність, етнографізм, колоритність, – ці риси орієнталізму (оксиденталізму?) присутні і роману Гаспринського також.

«Стрибок у бездоганне майбутнє» - освіта, знання, наука як складові виживання у загубленому світі Гаспринського та мусульман. Докорінно інші звичаї людей Країни Спокою обумовлені безперервним (від часів загибелі мусульманської Іспанії) розвитком освіти, науки, мистецтва, працелюбства, нормами шаріату та здоровим глуздом вірян.

¹²⁹ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 120.

¹³⁰ Там же. С. 139.

¹³¹ Там же. С. 138.

¹³² Там же.

Дива, як і у всіх загублених світах тут вистачає: несподіваного та кольорового, вражаючого та трохи шокуючого. У подібних описах Гаспринського – типова імперська колоніальна та інтелектуальна конструкція Заходу кінця 19 століття, але вустами мусульманина: «Вся площа вимощена чимось на кшталт асфальту або цементу і має чисту, гладеньку поверхню...».¹³³ Чистота вражала Моллу Аббаса під час всієї його подорожі Європою. Будь-то Відень чи Париж, молодий мандрівник дивувався чистоті як символу європейської цивілізації.

«Але особливо мене вразила дивна архітектура усіх споруд. Кожен будинок стояв на цілій системі невисоких склепінь, півтора аршина заввишки над землею».¹³⁴ Дивні села, де будинки розташовані по колу навкруг площі, на якій знаходилися мечеть, школа та приміщення для громадських зборів.¹³⁵ Довершена геометрія архітектурного простору, де коло правильне, а відстані між будинками однакові. Таким постає віднайдений Моллою Аббасом світ, який мусульмани колись давно втратили.

Апеляція до минулого, колишньої величі попередніх історичних часів як відповідний маркер у Гаспринського теж присутня. Правда, вона має доволі близьку перспективу та віддалена всього лише на чотири століття. Про неї постійно нагадує архітектурний стиль знакових будівель столичного міста Дар-Ель-Саадет (місто Щастя) – *мавританський або неомавританський!* Центральний вокзал – «гарна споруда у мавританському стилі», кімнати помешкання еміра умебльовані в мавританському стилі атласом жовтого кольору, а долівка вимощена плитками кольорового мармуру та арабесками.

Сам палац еміра вражав розмірами та мистецькою довершеністю. Біла мармурова мечеть на площі з таким же вишуканим «мінаретом – струнким, тонким, вкритим вигадливими, мистецькі різьбленими візерунками. Безліч витончених, ніби виточених на верстатах колон з чорного мармуру підтримували сміливі арки балкона, облаштованого навколо мечеті... Я очей не міг відірвати від цієї вишуканої споруди... Коли підійшов ближче до мечеті, то побачив, що майстри Даль-Ель-Рахату перевершили своїх гранадських праотців: колони, арки, ніші, карнизи і каміння так щільно і гладенько підігнані один до одного, що з великим зусиллям можна було помітити шви і лінії

¹³³ Там же. С. 133.

¹³⁴ Там же. С. 133.

¹³⁵ Наприкінці 19 ст. неподалік Києва українським археологом В. Хвойко були віднайдено залишки трипільської культури 6-3 тис. до н.е. Поселення мешканців цих протоміст розташовувалися по колу, центральна площа була незабудованою. Аналогічні поселення цієї ж культури були віднайдено тоді ж у Румунії та отримали назву культури Кукутень. Є варіанти реконструкцій, які відтворюють глинобитні будинки на палях.

з'єднань!». ¹³⁶ Такий чудовий місток і натяк на колишню присутність і домінування мусульманського халіфату над частиною Європи. Мусульманська Іспанія з'явилася в романі Гаспринського спочатку в руїнах Альгамбри, а потім в усій своїй красі та довершеності зовсім поруч, у паралельному та загубленому світі. І світ цей має інше ніж в європейських романах місцезнаходження. Він в Європі! Загубився в горах Сьєрра-Невади і чекає на своє віднайдення.

Пригадування Альгамбри у Ірвінга з цієї перспективи видається тепер іншим, адже відкривається з протилежного ракурсу. Альгамбра Ірвінга – це теж про етнографію та фольклор. І фольклор цей переважно мусульманський! Колоритний та надихаючий для європейців та тих, хто наслідує європейським модним трендам орієнталізму. Олександр Пушкін з його золотим півником саме звідси, як і багато інших східних мотивів у літературі та мистецтві. Ці порівняння та узагальнення цікаві з перспективи дослідження коріння європейських чарівних казок, у яких часто відшукують архетипи і таке інше. «Тисяча та одна ніч» лишається невичерпним дослідницьким об'єктом, як і легенди про царя Соломона. Як й інтерпретація Ірвінгом східного фольклору, його власний текст, в якому переказ арабських легенд є або «без купюр» або з авторською інтерпретацією. Очевидно, що вся сукупність легенд, переказаних і відповідно структурованих, це вже інший текст. Текст, в якому Ірвінг – міфотворець! І це міф про прекрасну Альгамбру: «Переміщення було просто магічним. Здавалося, що в одну мить нас перенесли в інші часи та в інший світ і ми проходимо сценами арабської історії. Неможливо висловити ту величезну різницю, яка існує між виглядом фортеці зовні і тим, що постало перед нашими очима, коли ми увійшли всередину Аламбри. Ми перебували на великому patio, викладеному білим мармуром і прикрашеному легкими мавританськими колонами. Двір цей називається Patio de la Alberca - Дворик Альберка (від арабського слова al beerkah - колодязь)». ¹³⁷ Очевидно, що рефлексії Гаспринського від цих краєвидів були іншими, ніж у Ірвінга та його західних.

Шлях європейців до загублених світів у далекі краї йшов через величезний простір дикої та вражаючої природи. Описів природи повно, інколи вони довгі, на кілька сторінок. «...я мріяв про ніжні обійми матері-природи. Не тієї природи, яку ви знаєте і бачите - в рівних зелених лісах, в усміхнених нивах, але дикої природи, такої, якою її було створено, недоторканою, незайманою, такою, що не знає людства, яке бореться і

¹³⁶ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 148-149.

¹³⁷ Игвинг В. Сказки Аламбры. 2008, С. 43. [<https://cicerone2007.livejournal.com/80020.html>, доступ від 10.11.2024].

бентежитися. Я піду туди, де на волі бігають звірі, назад, у країну, історія якої нікому невідома, до дикунів, яких я люблю, хоча деякі з них так само нещадні, як політична економія».¹³⁸ Такими є очікування головного героя в романі Хаггарда «Аллан Куокермейн».

Описи світу дикої природи є відповідними: розлогими, деталізованими, виразними. Серед цієї дикої природи, у далеких краях Африки, приховані від сторонніх спостерігачів, відшукуються руїни: «ми відвідали зруйноване місто, яке, судячи з численних *руїн мечетей* і кам'яних будинків, було дуже населеним місцем. Ці зруйновані міста, а їх тут кілька, - відносяться до глибокої давнини, і, я думаю, були багаті й мали значення ще за часів Старого Заповіту, коли вони слугували центром торгівлі з Індією. Але слава їхня зникла, коли припинилася торгівля невольниками».¹³⁹ Так просто, логічно та невимушено пояснюються переваги однієї цивілізації над іншою – тою, що в руїнах: Європа невольниками не торгує, тому і має право на більшу цивілізованість (про работоргівлю, за давнину у століттях, можна не згадувати).

У Верна в романі «Подорож до центру Землі» натуралістичні описи дуже довгі, можуть займати кілька сторінок. Це зрозуміло, адже світ, що розшукується, у доісторичному вимірі, наповнений невідомим. Це світ динозаврів та первісної людини. Шлях до цього світу завжди довгий, складний та небезпечний, несе в собі випробування стихіями. На шляху героїв можуть трапитися пустелі (часто!). Тоді вони мають вижити у незвичній для урбанізованих європейців жарі, без їжі та води (Хаггард «Копі царя Соломона»). В романі Орці «Улюблені богами» дорога йде спочатку тільки-но відкритим для більшості мешканців Європи Нілом, але потім - невідома і загадкова Лівійська пустеля. Джунглі Південної Америки так само можуть містити багато таємниць (Дойл «Загублений світ»). У будь-якому разі це довгий шлях, наповнений небезпек та спроб вижити.

Спосіб переміщення до омріяних світів відповідає загальному ритму творів. Це «домодерні» види транспорту (верблюди, коні), часто герої ідуть пішки. Натуралістичні описи подолання шляху часто поєднані з переповіданням відчуття героїв, в яких передаються напруженість, хвилювання, інколи – страх. Це шлях у царство дикої природи, варварський світ, який має нести загрозу. І в цьому знову підкреслена колоніальність жанру.

¹³⁸ Хаггард. Р. Аллан Квотермейн. Москва: Книгобек. 2014.

¹³⁹ Хаггард. Р. Аллан Квотермейн. Глава 2. Чорная рука.

Шлях Молли Аббаса є іншим: «мандрівка френзькими землями цілком безпечна і не позбавлена вигод: ані розбійників, ані безводних пустель тут немає».¹⁴⁰ Це шлях, насичений приємними враженнями та відповідними краєвидами: «Греба тільки дивуватися результатами людського старання і знання! Ось яблуна, що родить плоди завбільшки як кавун середнього розміру; ось величезна вгодована корова, яка дає два відра молока на день...».¹⁴¹ Багатство природи так само виразно та гіперболізовано підкреслене. А ось шлях інший, дуже швидкий, оскільки йде залізницею. Тому й довгих описів немає. Так само як й відтворення, переповідання власного відчуття – сфера для мусульманина більш закрита. Тому описи більш стримані, передають лише захоплення від нового світу технологій, прогресу, знань: «Видно, що люди доглядають за кожним деревом і отримують користь з кожного вершка землі, з кожної парості рослини, високо цінуючи і охороняючи дари Божі. Хвала їм».¹⁴²

Отже, географія загубленого світу мусульман і Гаспринського як відповідно, і шлях до нього, є іншими. Звісно, вони у тому ж імперському просторі, але в іншій системі координат. Початок координат і напрямок руху є теж інакшими. І одиниця довжини при першому наближенні здається нарізною (гарні європейські залізниці цьому сприяють). Але якщо згадати весь маршрут Молли Аббаса, який розпочався з Туркестану, то вийде та сама відстань. Тож роман Гаспринського про загублений світ мусульман географію *всього* літературного жанру, *всіх загублених світів* значно розширює. Якщо бути чесними, то Іспанію цілком логічно доєднати до переліку загублених світів. Можна позначити як окремий регіон «Європа» та під ним написати роман Гаспринського «Французькі листи» і в такий спосіб розширити не тільки географію «загублених світів», а й рамки мислення.

Тож питання географії глобального простору та світу ідей виглядає достатньо складним. Такі непрості координати вміють задавати люди у площині своєї історії, які при її дослідженні та інтерпретації витворюють більш ніж багатовимірні велчини. У спільному просторі імперій та глобального світу є не тільки спів проживання культур Заходу та Сходу (мусульманського світу), відповідальність за створення існуючого світопорядку, але ще й складний світ надій, ідей та інтерпретацій. Лише все разом забезпечує теперішнє і майбутнє.

¹⁴⁰ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 67.

¹⁴¹ Там же. С. 72.

¹⁴² Там же.

Герої пригод та пошуків

Перші герої романів «загублених світів» - європейські відчайдухи: мисливці та шукачі пригод, які вже вміють жити та виживати у варварському світі дикої природи, що зветься колонії. Таким є Алан Квокермейн в романі «Копальні царя Соломона» та в усіх частинах-продовженнях цього роману. До них можуть приєднатися аристократи, лише ті з них, хто має відвагу. Часто цей героїзм пояснюється банальною втратою спадку та багатства в Європі, банкрутством, отже життєвою необхідністю. Звідси й головна мета пригод - це *пошук скарбів*. З часом до цієї компанії швидко долучаються шукачі скарбу іншого порядку - ім'я їм науковці, професори європейських університетів. Вони шукають підтвердження своїм академічним гіпотезам, мріють знайти нові зразки мінералів, видів рослин тощо. Потенційно вони знають так багато, що можуть допомогти зорієнтуватися на місцевості, навіть якщо вони там вперше опинилися. Тому вже в романі Хаггарда «Вона» в якості одного з головних героїв бачимо Горація Холлі, молодого професора Кембриджського університету та його учня, практично названого сина, Лео. І якщо у Хаггарда мотив до пошуків загубленого світу – бажання розібратися у таємницях давнього манускрипту, до якого герой (Лео) має безпосереднє, але поки що загадково відношення, то у романах наступних десятиліть пошуки наукового відкриття, підтвердження дослідницьких гіпотез виходять на перший план.

Технічний прогрес часів «прекрасної епохи» звернув особливу увагу на цю категорію людей, які викликали подив і не завжди розумілися соціумом, були явищем нового часу, з невідомою мотивацією до подвигів та дій. Вони не шукають багатства у вигляді грошей, золота, дорогоцінного каміння. Люди науки часто описані як дивакуваті: «Дядько викладав мінералогію в Йоганнеумі, і не траплялося лекції, під час якої він раз чи два не втрачав самовладання. І річ не в тому, що він надто переймався, чи старанно студенти відвідують його лекції, чи уважно його слухають, чи досягають згодом якихось успіхів – ці дрібниці його не надто турбували. Послугуючись поняттям німецької філософії, можна сказати, що викладання його було «суб'єктивним» - він читав лекції для себе, а не для інших. Це був учений-егоїст, колодязь премудрості, який, однак, скрипів немилосердно, коли хтось намагався зачерпнути звідти. Скнара, одним словом».¹⁴³ Таким є професор мінералогії, головний герой роману Верна «Подорож до центру землі».

¹⁴³ Верн Ж. Подорож до центру Землі. Львів: Мендор І.І., 2016. С. 4-5. [https://issuu.com/mendorli/docs/podorozh_do_centru_zemli, доступ від 10.11.2024].

Ще більш ексцентричним та екзальтованим видається один з головних героїв роману Дойла «Загублений світ» - зоолог, антрополог, член низки європейських та американських наукових організацій, професор Челенджер. «Челенджер сидів на обертовому кріслі перед широчезним столом, заваленим книжками, картами та кресленнями. Коли я ввійшов, він круто повернувся до мене. Глянувши на нього, я сторопів. Я й був готовий стрінутися з незвичайною людиною, але те, що я побачив, перевершило всі мої сподіванки. Перше, що вражало в ньому, були його розміри й показна статура. Такої величезної голови я не бачив ні в кого. Професорів циліндр, якби мені стало духу нап'ясти його на себе, напевне вкрив би всю мою голову до плечей. Його квітуче обличчя й чорна борода, що буйно кучерявилась на дужих грудях, нагадували асирійського бика. Волосся на голові мав він рівне, і довгі пасма його облямовували високе могутнє чоло. З-під буйних чорних брів владно, прискіпливо й насмішкувато дивились ясні сіро-блакитні очі. Крім цього, над столом підносилися широченні плечі, верхня частина тулуба з добру діжку завбільшки, а на столі лежали здоровезні вкриті довгим чорним заростом руки. Все це, а також низький, гуркітливий, як грім, голос запали мені в пам'ять з першого ж погляду на цього іменитого професора».¹⁴⁴ Таким є професор Челенджер - головний натхненник пригод та пошуків загубленого світу. Розділ, в якому вміщено цей опис, має характерну назву «Він – абсолютно неможлива особа».

Якщо головні герої роману - науковці, то загублений світ має шанс вийти за межі людської історії та цивілізації, сягнути часів ще більшого варварства. Це – світ динозаврів та первісної людини. Проте цей світ ще більш жорстокий, наближений до тваринного. Отже вижити в ньому цивілізованій людині ще важче. Герої таких романів мають відповідати фізичним стандартам, бути сильними, витривалими, здатними до ризику. Вони мають бути готовим опинитися у світі варварів і в ньому вижити. Знання європейської цивілізованої та освіченої людини в цьому, беззаперечно, допоможуть. Саме за рахунок переваги у знаннях з природознавства, географії, математики тощо, а ще колосальній впевненості у силі науки та освіти, шукачі пригод виживають і перемагають! Герої Хаггарда довели своє божественне походження (з'явилися з зірок – роман «Копальні царя Соломона»), вирахувавши практично до хвилин місячне затемнення. Звісно, Гаспринському такі сюжети не могли не імпонувати. Освіта, наука,

¹⁴⁴ Дойль А.К. Утрачений світ. Київ: КМ-БУКС, 2017. [<https://www.yakaboo.ua/ua/utrachenij-svit.html>, доступ від 10.11.2024].

сучасні знання – те, чого прагнули всі джадіди. Отже, типові колоніальні тренди у конструюванні таких образів героїв та сюжетів знов переважають: цивілізований світ європейців довершений, все інше – може і має бути цивілізованим. Звісно, європейцям доведеться докласти до цього зусиль, але й результат очевидний: «прекрасна епоха»!

Герой Гаспринського Молла Аббас ближче до категорії науковців. В чомусь своїми мандрами, такими спокійними та сповненими вдумливих спостережень, він продовжує традицію та практику попередніх десятиліть кінця 18 – першої половини 19 ст. Тоді надзвичайної популярності набув жанр тревелогів (подорожніх нарисів, до яких, звісно, додавалися й пригоди). Часто їх авторами ставали представники знаті (переважно європейської, але не тільки). Гаспринський багато в чому наслідує цьому жанру, огортаючи свої розповіді у листи, які часто нагадують подорожні нотатки.

Є ще одне спостереження, яке наближає Гаспринського до мандрівників такого штибу. На відміну від героїв європейських пригодницьких романів він не шукає у своїх подорожах компанії, мандрує один! Сам опиняється у загубленому світі, його подорож ніхто не може підтвердити, а думки розділити. Отже, навести докази, що ця подорож дійсно мала місце і все побачене – реальність, неможливо. Важко сказати, чого в цьому більше? Відчуття будь-якого мандрівника чи думки мусульманина, який опинився в європейському світі та почувається ніяково, чи прихильника ідей джадідизму, який так само відчував свою самотність, нерозуміння в тогочасному мусульманському світі. І був до цього готовий. Тут ризик та сміливість іншого, більш високого порядку. Не кожний зуміє протистояти суспільству, мати власні погляди та вести відмінний від традиції спосіб життя. І не кожний захоче відправитися у такі далекі мандри самостійно, без підтримки друзів та однодумців.

Спокійна, врівноважена розповідь Молли Аббаса про свої пригоди у загубленому світі вражає, нагадує мусульманських мандруючих філософів доби Середньовіччя. Про це йдеться на початку роману: «У книзі Доль – доля моя, мабуть, означена якимось інакше, ніж у більшості моїх одновірців! Тоді, як усякий порядний мусульманин, маючи кошти, прагне до священної Аравії, мені судилося потрапити у країну френгів¹⁴⁵, тих самих френгів, про яких у нас, на Сході, ходять такі цікаві чутки та оповідки.

Коли мої однокашники, шакірди великого Ташкентського медресе, славили Аллаха духовною службою або тішили свої очі благочестивими відвідинами священних місць, я раб Божий, поневірявся з одної країни Френкістану в іншу, далекий не лише від

¹⁴⁵ За власною приміткою Гаспринського френги – це європейці.

святинь, але й не чуючи роками правовірної мови!». ¹⁴⁶ Отже, маємо типовий колоніальний початок роману Гаспринського «Французькі листи». Молла Аббас бажає відвідати далекі землі, де живуть абсолютно інші люди, що вклоняються іншим богам, мають інші звичаї, традиції, які повинні дивувати апріорі. У тих далеких краях він мріє побачити сліди – маркери колишньої імперської мусульманської могутності: «... блукаючи Угорщиною, я вклонився праху давно забутого мученика і святого Гюль Баби, а на французькій землі вшанував священний прах «сорока святих», полеглих геройською смертю, захищаючи мусульман, від грізної руки Карла Мартелла». ¹⁴⁷ Це той план, який ставив собі молодий туркестанський мандрівник, не мріючи навіть про Андалусію та Альгамбру та втрачений світ мусульман, який випадково знайшовся у горах Іспанії. Очима мусульманина цей спільний, глобальний простір світу виглядає саме так. Територіальний простір спільний, але вектори бачення направлені з іншого центру – колиски мусульманського світу. Величі історії в цьому просторі теж достатньо. Тої самої історії, яка прихована у славних сторінках Арабського, Кордовського халіфатів та Гранадського емірату.

Молла Аббас вирушає у далеку подорож за враженнями, дорогою набуває нових знань та навичок (навчання у Парижі, зустріч з угорським професором Вамбері), призвичаюється до модерних видів транспорту, технологічних (екзотичних) європейських досягнень (на кшталт телеграфу або більше – зручної банківської системи). І нарешті опиняється у загубленому світі – досконалому поєднанні європейських знань та технологій з мусульманською духовністю. Бажаний, омріяний світ джадідів!

Герой Гаспринського так само бажає нових вражень і пригод, хіба що менше усвідомлює небезпеку. Та навіть більше, розраховує на відносно спокійну подорож гарними європейськими дорогами, чистими вулицями та площами, які мають подарувати насолоду від спостереження мандрівнику. Він впевнений, що має достатньо знань: запланований маршрут проходить місцями колишньої мусульманської слави, про які йому відомо. Він має достатньо грошей, які лишилися йому у спадок і дозволяють шукати вражень: «Подорожувати, спостерігати, дізнаватися – значить вчитися у світової, живої аудиторії». ¹⁴⁸ Далі все так само як і в інших романах про загублені світи: незаплановані маршрути, неочікувані довгі неприємності та пригоди і, нарешті, – новий

¹⁴⁶ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 64.

¹⁴⁷ Там же.

¹⁴⁸ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 67.

світ, який вражає! Особливості омріяного мусульманами світу роблять пригоди Молли Аббаса Країною Спокою не дуже хвилюючими та емоційними. У цій країні повно всякого дива, але немає небезпеки та приводів для хвилювання. Єдина проблема (так само спільна для всіх романів) – можливість повернення додому та пошук виходу з цього іншого, хай навіть такого досконалого, світу.

Гендер, або героїні романів

Найнеочікуваніший вимір як для європейських пригодницьких романів. Адже жінок у них немає! Передусім їх немає серед (або поруч) головних героїв романів – тих самих, які відправляються на пошуки загублених світів. І це показова та принципова позиція авторів (героїв), оскільки артикулюється в тексті. «Цю дивовижну, але правдиву історію, розказану Алланом Квотермейном, він із почуттям глибокої симпатії присвячує усім хлопчикам, що прочитають її, - великим і маленьким».¹⁴⁹ Такою виразною є присвята на початку роману Хаггарда «Копальні царя Соломона». Жінок у цьому романі довго немає навіть у фонових описах. Вони з'являються тільки у племенах тубільців Африки. Пригоди та мандри в уявленнях європейців – виключно чоловіче заняття, особливо у далекі країни, хай навіть це колонії, які вже давно завойовані, освоєні та відносно небезпечні.

Дойл поставив епіграфом до свого роману гарну фразу: «У мене є простий план: доставити годину радості хлопчиків, який став наполовину чоловіком, і чоловікові, який залишився наполовину хлопчиком».¹⁵⁰ Цей роман не писався для жінок, їх не бачив автор не то щоб у якості головних героїнь. Не передбачалося навіть, що жінки будуть такі романи читати. І це характерна ознака роману пізньої Вікторіанської епохи. Максимум, що можна побачити на сторінках таких романів - це жінка, яка спонукає до таких пригод (або надихає). Така собі прекрасна дама, що прикрашає важкі випробування героїв своїм чеканням вдома. Такою є Гледіс в романі Дойла «Загублений світ» та Гретхем в романі Верна «Подорож до центру землі».

Чоловічий світ вікторіанських романів – давно підмічена літературознавцями риса. Прославлення чоловічої дружби, її надійності та необхідності, пояснюється, зазвичай, передоднем Першої світової війни (роман Дойла вийшов у 1912 р.).¹⁵¹ Однак навряд чи

¹⁴⁹ Хаггард. Г. Копальні царя Соломона.

¹⁵⁰ Дойл А. К. Утрачений світ.

¹⁵¹ Мазур Н. Как книга о динозаврах рассказывает о расовых предрассудках начала XX века? [<https://eusp.org/news/kak-kniga-o-dinozavrakh-rasskazyvaet-o-rasovykh-predrassudkakh-nachala-xx-veka>, доступ від 10.11.2024].

це зауваження годиться по відношенню до роману Хаггарда (1885), хіба що з коментарем, що війни є завжди (слабкий аргумент). На фоні феміністичного руху в Європі, який особливо у Британії набув найбільш гострих форм у вигляді протестів суфражисток, відсутність жінок у пригодницьких романах видається принциповою позицією автора, з позначкою на частині слова «анти-». Ці романи є анти феміністичними. Жінки якщо і є у цих творах, то тільки як представниці варварського світу тубільного населення. Тоді вони можуть бути навіть королевами, керувати суспільством (Хаггард «Вона», «Аеша»). Але від цього їх світ не набуває ознак цивілізації, часто виглядає безглуздо. Їхній світ потребує цивілізаторської / європейської / чоловічої місії.

На цьому фоні роман Гаспринського «Французькі листи» можна вважати феміністичним. Поруч з Моллою Аббасом завжди є жінка. Француженка Жозефіна супроводжує його у перших кроках Європою, розділяє з ним його проблеми, допомагає адаптуватися. Робить вона це, звісно, з меркантильною метою, намагаючись добре збагатитися за рахунок молодого та наївного туркестанського бей, та без неї ця подорож не відбулась би взагалі.

Роль жінок в європейському суспільстві вражає молодого мусульманина, спочатку навіть шокує. Та він швидко її приймає як норму. Після Жозефіни поруч з Моллою Аббасом швидко з'являється нова молода француженка Маргарита - тепер вже з благородними прагненнями, відповідає взаємністю на його почуття. Маргарита – втілення найзаповітніших бажань Молли Аббаса (швидше, самого Гаспринського) – крім молодості та краси, розумна та освічена, прагне знань, вчить багато мов, має суспільну позицію. Після смерті батька Маргарита продовжує його бізнесові справи.

Довершений образ жінки випав на Фріде Бану з Країни Спокою. Її Молла Аббас зустрів на самому початку шляху до втраченого світу. Вона була серед тих дванадцяти прекрасних молодих дівчат, яких молодий туркестанський бей побачив ще у Миртовому Дворі Альгамбри. І з того часу вона практично його не полишала. Це Фріде Бану переказала всю історію загадкової країни. Її освіченість вражала, вишуканість у спілкуванні, в тім числі і з чоловіками, була природньою та тактовною, до цього додавалися суспільна позиція, практичні медичні знання для майбутньої професії, безліч повсякденних побутових умінь. «У цій країні всі жінки вчать, але курс і програма жіночих мектебів відрізняються від чоловічих та пристосовані до особливостей їхньої

природи і життя. У царині науки і суспільної діяльності їм належить певна сфера; в медичній, педагогічній діяльності жінки Рахата стоять нарівні з чоловіками».¹⁵²

Становищу та ролі жінки в Країні Спокою могла позаздрити будь-яка представниця руху феміністок Європи: «Тут не можна обмежити доступ жінки, як це відбувається у моїй милій батьківщині, і не можна трактувати її як дорогу іграшку, яку слід пестити наче дитину, дечому навчити, до дечого допустити, заради більшої втіхи панів чоловіків, як це прийнято в Європі. Ні, серед тутешніх мусульман вона не раба Сходу і не іграшка Заходу; вона – повноцінна людина; громадянка і господиня, як самої себе, так і своїх прав».¹⁵³ Це спостереження Гаспринського є надто тонким та ємним, і сьогодні вражає своєю глибиною. Для суспільної думки кінця 19 ст., байдуже західної чи східної, це видається одночасно сміливим, новим та в той же час продуманим. Воно на кілька кроків попереду феміністичного запалу, з того часу майбутнього (з нашого теперішнього), коли страсті щодо ролі жінок в суспільстві вже вгамувалися і можна бути розсудливим. Гаспринському такі міркування вдалися вже тоді, наприкінці 19 ст., коли боротьба за права жінок лише починалася. І те, що він був одночасно людиною Заходу (з відповідною освітою, дворянським титулом і таке інше), та Сходу (за вірою та батьківським вихованням) якраз і дозволило дійти таких висновків, поєднати свободу Європи з мораллю мусульман. «Тут однаково неможливі одаліска Кашмірського сералю і вільна діва паризького бульвару. В країні Дар-Ель-Рахата, країні суворо мусульманській, не існує станів... Чоловіки і жінки, тією мірою, що відповідає різниці у їхній природі, розмежовані на дві групи, які доповнюють одна іншу. ...при укладанні шлюбного договору визначається ступінь участі дружини у справах і праці чоловіка, її участь у прибутках і збитках... Мусульманки цієї країни не тільки *de jure*, але і *de facto* господині своєї власності і прав».¹⁵⁴

Пошук скарбів

Головний мотив європейських мандрівників. Причину його добре пояснив ще Ірвінг, коли переповідав про постійні пошуки мавританських скарбів: «Я помітив, що історії про мавританські скарби, такі звичайні в усій Іспанії, найбільше до душі простолюдинам. Потрібна ж хоча б примарна розрада. Спраглий мріє про фонтани і потоки, голодний -

¹⁵² Гаспринський І. Молла Аббас. С. 162.

¹⁵³ Там же.

¹⁵⁴ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 162.

про бенкети, а бідняк - про купи золота: немає щедрішої уяви жебрака».¹⁵⁵ В умовах становлення «масової літератури», розрахованої на широке коло читачів, цей сюжет набуває зрозумілої популярності. Для прагматичних європейців скарби мають реальний вигляд: дорогоцінне каміння, золото (Копі царя Соломона). З розвитком природознавства, розквітом золотих часів «прекрасної епохи» додаються пошуки тих утрачених Європою світів, які тепер, дякуючи новим технологічним можливостям та розвитку науки, можна було знайти.

Заглиблюючись географічно у більш віддалені від європейського простору куточки, опановуючи все нові і нові терени колоніальних володінь, перші поселенці мали можливості непомірного збагачення. Освоєння, загосподарювання їх потребувало передусім знання про нові землі, їхню флору, фауну, клімат тощо. Паралельний розвиток науки цей процес підштовхував. Люди науки виглядали як герої-відкривачі, хай навіть й дивакуваті. Саме таких відчайдуш бачимо на сторінках романів європейських загублених світів. Однак навіть коли вони шукають лише підтвердження своїх наукових гіпотез (Дойл, загублений світ динозаврів та первісної людини на підтвердження теорія Дарвіна), вони все рівно відмічають корисні копалини, які мають найбільшу цінність. Це може бути лише фон, другорядна деталь, але вона обов'язково є.

Світ природи, багатий та невідомий – так само бажані скарби європейців, які здавна обмежені у своїх державних кордонах та територіях. В Європі мало землі! Її можливості обмежені. Тому так багато описів природи в усіх текстах, пов'язаних з пригодами, мандрями, пошуками скарбів і світів. Дика природа має для європейців багато скарбів, крім краси несе ще і багатство.

Європейці шукають світ дуже далекого минулого. Здобувши технологічні можливості, трохи опанувавши час через нові, модерні засоби транспорту, вони вирішили долати не тільки відстані, далеке заокєання та нездолані пустелі (куди нога європейців практично не ступала і де видається страшно), а й епохи. Вони мріють рухатися не тільки вперед, але й назад. Шлях у минуле так само подобається. Швидкість його подолання є значною, інколи видається космічною. Тому, загублений світ - це світ динозаврів та первісної людини – у просторі не століть, а тисячоліть і більше.

Мусульмани шукали скарбів іншого порядку, більш абстрактного, але так само прагматичного. Це світ втрачених можливостей для розвитку науки, освіти, технологій! Мусульмани так само бажали повернути час, опинитися у вирішальну мить у потрібному

¹⁵⁵ Ирвинг В. Альгамбра. Гл. 1.

місці. Не втратити у коловороті історії те, що мали за часів розквіту халіфатів, продовжити золотий період мусульманської історії. Звісно, цей час романтизований, прикрашений, довершений. Тому Альгамбра – це портал: там остання мить величі мусульманства, її варто пригальмувати. Тому їхній загублений світ – це також подорож у минуле. Подорож, яка починається з місця, де минуле та історія застигли на місці. Лише там і можливий початок. Місце, де все закінчилося, має магічне значення: можливо, не закінчилося, а перемістилося у паралельну реальність? Отже, шлях до пошуків та відновлення теж має початися там. Альгамбра і палац халіфів Гранади – місце не випадкове. Звідси швидше всього переміститися у світ надій, який розвивається паралельно.

Сакральність Альгамбри для світу мусульман очевидна. Руїни кінця 19 ст. Гаспринського – ті самі, які відкрив світові Ірвінг на початку 19 ст., лише підкреслюють велич колишнього втраченого світу. «Для мандрівника, наділеного почуттям історії та чуттям до поезії - а історія і поезія нерозривно сплетені в анналах романтичної Іспанії, - Альгамбра може слугувати місцем поклоніння, як Кааба для правовірного мусульманина. Скільки сказань і звичаїв, споконвічних і пізніших, скільки пісень і балад - арабських та іспанських - про кохання, війну і лицарські подвиги пов'язано з цим монументом Сходу! Тут мешкали мавританські царі: оточені вишуканою пишністю азійської розкоші, вони вважали себе володарями раю земного і стали останнім оплотом мусульманського панування в Іспанії».¹⁵⁶ Ідеальне місце, в якому можна сподіватися на віднайдення скарбів. І їх шукають. Правда, кожен своїх власних скарбів: європейці – коштовностей, мусульмани – колишньої величі.

Захід / Мусульманський світ. Спільний наратив. Колоніалізм

Мусульманський світ – дивне поняття, що об'єднує різні своїм походженням, кольором шкіри, культурою, народи. Це витвір спільних зусиль, який створили інтелектуали Заходу та Сходу / мусульманського світу, де кожен поклав свою лепту у формування імперського колоніального наративу.¹⁵⁷ В останній чверті 19 ст. формується уявлення про існування та єдність так званого мусульманського світу. Це зворотна сторона наративу колоніалізму і так званого Заходу, який так само є різнобарвний, але умовно об'єднаний спільними цінностями, образом життя. А ще релігією – християнством (переважно, католики та протестанти) та кольором шкіри. Расизм – характерна ознака

¹⁵⁶ Ирвінг В. Альгамбра. Гл. Дворец Альгамбри.

¹⁵⁷ Cemil, A. (2017) *The Idea of the Muslim World. A Global Intellectual History*. USA: Harvard University Press.

текстів цієї доби. І на це «грішать» не тільки інтелектуали Заходу. Очевидно, що це зрозуміла для тієї доби картинка життя, що має спільні ознаки та мову.

“Френкистан мектюплери” – назва роману Гаспринського, яку найчастіше перекладають як «Французькі листи». Інколи можна побачити назву «Європейські листи».¹⁵⁸ Френги як корінні мешканці Європи – назва не тільки французів, а всіх європейців. Так у примітках роману визначає сам Гаспринський. Що в цьому визначенні вустами мусульманина Молли Аббаса – сленг, лайка, воно принизливе чи типове, похідне від «французи»? - сказати важко. Відтак маємо: країну френгів (передусім, йдеться про Францію), і країни Френкістану (де поруч з Францією згадуються і Угорщина, і Австрія, і Іспанія) - «чарівні країни фрегів»! Як мовою і символами мусульман пояснити роль і місце Парижу в житті європейців другої половини 19 ст.? Звісно, зрозумілими порівняннями та знайомим асоціативним рядом. Тому це європейська Бухара. Мова Заходу, яку розуміє більшість і яку там можна легко вивчити – це мова «всіх освічених френгів, знаючи яку можна подорожувати по всіх Західних землях». На той час це, звісно, французька, а Париж – місто, в якому перетинаються шляхи. У віднайденому світі мусульман Країни Спокою такою спільною для всього мусульманського світу буде арабська: «Ти більш-менш розмовляєш арабською, можеш вільно спілкуватися з нашими дівчатами, незважаючи на те, що у вимові маєш акцент. Однак для них це не перешкода».¹⁵⁹

Форма, яку обирає Гаспринський для свого роману - листи у вигляді подорожніх нотаток, типова і дуже популярна для європейської літератури та публіцистики 19 ст. Красиве слово «епістолярії» – частина повсякденного життя тогочасної європейської еліти, особливо тої, яка претендує на роль інтелектуалів. Отже, герой роману І. Гаспринського береться розповісти «про френгів та їхнє життя... розповісти вам, розповісти як можу, бо мало кому з вас доведеться бачити ці далекі, дивовижні країни і цікавих людей Френкістану».¹⁶⁰ Цей чудовий початок дозволяє сподіватися на... екзотичність, дива, неочікувані враження, загадкові краєвиди, що несуть небезпеку, неочікувані випробування і, звісно, пригоди. І все це в Європі і серед європейців!

¹⁵⁸ Валидов Дж. Очерки истории образованности и литературы татар (до революции 1917 г.). М.-Пг.: Госиздат, 1923. С. 54; Або Фархшатов М., Исогай М. Круг читателей литературного наследия Исмаила Гаспринского расширится: рецензия на 1-й том Полного собрания сочинений крымскотатарского просветителя на русском языке. Рец. на кн.: Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Симферополь: ООО Форма, 2016. Т. 1. // Крымское историческое обозрение. 2017. No. 2. С. 183-194.

¹⁵⁹ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 124.

¹⁶⁰ Там же. С. 65.

Трохи неочікувано – для європейців кінця 19 ст. опинитися в ролі, яку вони відводили аборигенам, язичникам, мусульманам, диким племенам Африки, Азії, Південної Америки. І цілком очевидний ракурс для мусульманина з солідним імперським бекграундом: він має в арсеналі мову (арабську), якою написано незліченну кількість вишуканих пам'яток літератури (набагато старшу за французьку, з колосальним інтелектуальним потенціалом та виправданими амбіціями), віру – досконалу і витончену, півзабутий, але легко згадуваний при потребі арсенал історичних та наукових досягнень. Отже, текст І. Гаспринського є довершено колоніальним! І написаний він був у відповідний час - у 1887 році. Це не тільки підкреслює думку Кеміля Айдина про мусульманський світ як спільний колоніальний конструкт Заходу і Сходу, а й коригує її та надає ще більш непередбачуваного звучання.¹⁶¹ *В цю гру «Орієнталізм vs Оксиденталізм» можна грати вдвох!* Мова цього глобального світу може вдосконалюватися та урізноманітнюватися. Творчі люди здатні на несподівані інтерпретації. Тому, інтелектуальний (а не тільки мусульманський) світ кінця 19 ст. був створений спільними зусиллями діячів Заходу та Сходу. Просто європейці, або френги, це з часом підзабули або воліли не помічати.

Головні герої та сюжетна конфігурація роману Гаспринського продовжують традиції доби європейського романтизму початку 19 ст. Маємо «прекрасну френзьку дівчину, мадемуазель Жозефіну». Не кожний пригодницький роман того часу міг вихвалитися таким тривалим перебуванням поруч (і разом) з героєм головної героїні. Правда, композиція сюжету роману І. Гаспринського значно відрізняється від європейських. Структура тексту про велике кохання та омріяне щастя є принципово іншою. Для європейської літератури все починається з романтичних перших стосунків, які продовжуються тривалими випробуваннями заради досягнення апогею і щасливого закінчення - весілля. Мусульманина така композиція шокує. Бути поруч з жінкою, наодинці, близько, і при цьому не мати родинних стосунків, неможливо. Так само як і знаходитися поруч з жінкою на людях. Це бентежить і збурює, лишаючи в голові безліч питань без відповідей. Тому, вихід в очах мусульманина є один – одруження, а вже потім все інше: мандри, пригоди, випробування Долі, розчарування, розлучення, нові кохання теж потім.

Расизм – характерна ознака вікторіанських романів, в тому чи іншому ступені присутня практично в усіх західних текстах, де йдеться про загублені світи.

¹⁶¹ Cemil, A. (2017) *The Idea of the Muslim World. A Global Intellectual History*. USA: Harvard University Press.

Довершеного вигляду расизм набув в романі Дойла «Загублений світ». Описуючи членів команди, яка відправлялася на пошуки утраченого світу Південної Америки, Дойл за необхідне зазначав: «Перш за все — це негр-велетен Самбо, справжній чорний Геркулес, працьовитий, як кінь, ну й тямущий десь так само».¹⁶² Всі африканці, на його думку, віддані та працьовиті, але здатні лише на примітивні ролі. Найгіршими є полукровки – метиси (така пересторога є зрозумілою та передбачливою, якщо думати про чистоту британської крові, її збереженні у колоніальних володіннях): «Там-таки в Парі ми завербували й Гомеса та Мануеля - метисів, які саме прибули туди з плотами червоного дерева. Були вони брунатношкірі, бородаті, люті, моторні й дужі, як пантери. Обидва жили у верхів'ях Амазонки, куди ми прямували, і саме це й спонукало лорда Джона найняти їх. Гомес до того ж чудово розмовляв по-англійському. За платню в п'ятнадцять доларів на місяць ці метиси погодилися слугувати нам, куховарити, веслувати і, взагалі, робити все, що їм буде загадано».¹⁶³ Довіряти їм не можна, втечуть при небезпеці першими і не подбають про своїх товаришів, винятково підступні – таке застереження бачимо на кількох сторінках роману.

Практично кожний пригодницький вікторіанський роман – етнографічна енциклопедія. Тут є розлогі описи дикої природи і народів, які були різними за кольором шкіри, релігією (часто язичництво, інколи іслам), звичаями, побутом. Але всі ці народи об'єднані під загальною назвою варварів, з підкресленим примітивізмом. Такими є всі тубільні племена, чи то африканські зулуси Хаггарда («Копальні царя Соломона»), чи кафіри Афганістану Кіплінга («Людина, яка хотіла стати королем»), чи будь-які інші.

Незначні натяки на расову відмінність європейців маємо і у Гаспринського: «Немає сумніву, що в жилах європейців тече кров, близька до риб'ячої, інакше у їхніх жінок не стало б звичкою настільки небезпечно поводитись із чоловіками. Від них не закриваються, їх не уникають, з ними залишаються наодинці, як жінка з жінкою. Цікавий народ! Боронь Боже! ... Цілком ймовірно, європейська кров і рідкіша, і холодніша за східну...».¹⁶⁴ Але це, мабуть, і все. Дивних європейських звичаїв, інколи шокуючих, в романі Гаспринського достатньо. Але расових стереотипів немає.

Яким етносом є люди загубленого світу мусульман Гаспринського, важко уявити, про їхні антропологічні відмінності практично не йдеться. Лише один раз, описуючи базар на центральній площі Дар-Ель-Саадету, автор зазначає, що швидше за все, це були

¹⁶² Дойл К. Утрачений світ. Р. VIII. Вістівники утраченого світу.

¹⁶³ Там же.

¹⁶⁴ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 69.

араби. Попередня історія виникнення Країни Спокою доводить, що це нащадки благородних іспанських маврів. Це практично все. Читацька уява у творенні колективного зовнішнього портрету, антропологічного типу людей цієї бездоганної країни може бути різною, залежати від особистих уявлень. Враження, що *етнічно різноманітний мусульманський світ апіорі сприяє відсутності расових стереотипів та забезпечує від нетолерантності!*

Свій, чужий, інший? – питання інтелектуалів останніх років. Питання, створені добою постколоніалізму з претензією позбутися спадку попередньої доби. Позбутися з наміром перевести героя свого роману (особливо колективного) з однієї категорії в іншу, поміняти місцями. Хороша ідея, але не зовсім щира. Система координат при цьому не змінюються, початок (відправна точка зору) лишається в Європі.

Молла Аббас стартує з іншого центру, хоч і рухається відомим маршрутом. На тій же самій відстані (у далеких краях) він стикнувся з іншим, опинився серед чужого. І це чуже буде європейським! Чи вистачить мусульманської мудрості надати цьому світу позитивних характеристик, а людям світу Заходу образів привабливих героїв? У тексті Гаспринського багато *різних* образів європейців.

Вирушав Молла Аббас з благородною метою – подивитися світ та відвідати свята для мусульман місця. Лексичний вимір цього глобального світу, в якому люди Заходу та Сходу рухаються разом, однаковими маршрутами, інколи (як у Гаспринського) назустріч один одному, з першого погляду видається однаковим. Цей глобальний світ користується спільними термінами, говорить імперською мовою, має схожі лексичні вирази та часто емоційне навантаження. Сама назва «френги» звучить по-різному, інколи з презирством, іронією, осудом:

«- Хай допоможе їм Аллах! Мене дивує, що френги, учні та раби наших батьків в Андалузії встигли наздогнати і, як бачимо, випередити мусульман.

- Це так. Тепер науки, ремесла, торгівля, багатство і сила на боці френгів; вони панують у всьому світі...
- Так, це нам теж відомо, але і в їхньому житті й цивілізації теж помітні страшні виразки, що отруюють їхнє здоров'я, красиве тіло...».¹⁶⁵

Спокійний, врівноважений темп оповідання Молли Аббаса налаштовує на приємне читання, без зайвої негативної напруги. Проте пригодницький жанр вимагає гостроти сюжету. Крім особистих поневірянь Молли Аббаса, це описи масштабних

¹⁶⁵ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 149.

подій, великого лиха, що стосувалося значної кількості людей. Колоніальна лексика таким описам сприяє. Тому, коли головна героїня Країни Спокою Фріде Бану пригадує європейцям надзвичайно жорстокі часи їхньої історії, вона робить це звичними як для кінця 19 ст. виразами: «Незабаром після знищення халіфату, від одного кінця країни до іншого, залунали стогони і плач пригнобленого народу. До криків мусульман приєднувалися сльози євреїв, так само переслідуваних іспанцями... Великі міста спорожніли і руйнувалися; багаті села і долини перетворювалися на купи сміття і пустелі... Живе й бадьоре життя змінилося на одноманітність іспанського невігластва і фанатизму; справедливого кадія замінив жорстокий інквізитор, - найстрашніший винахід людської кровожерливості...».¹⁶⁶ Образ такого Заходу відрізняється від розрекламованого у вікторіанських пригодницьких романах європейських авторів. Але слова знайомі! І в цьому Гаспринський є в колі своїх західних колег-романістів. Імперська мова набуває іншого звучання: емоції викликає ті самі, але кут зору абсолютно інший. Герої та антигерої помінялися місцями. Це звичайна схема історії, якщо думати про епохи і час, які змінюють та заперечують одна одну. Однак роман Гаспринського був написаний у той же самий час – домінування та розквіту Заходу, класичне колоніальне 19 століття. Проте для історичної пам'яті мусульман це «епоха здивування». Територіальний простір, здається, теж один і той самий. Тільки інтелектуальний простір є іншим! І в цьому просторі публічного дискурсу неабияку роль відіграє читач – той самий, який перетворюється на категорію «масовий».

Структура роману Гаспринського про загублений світ, набір обов'язкових елементів для доказу його віднайдення схожі з аналогічними за жанром європейськими вікторіанськими пригодницькими романами. Але *лексика, що передає емоції, є принципово іншою*. Якщо загублений світ європейців, який відшукується і знаходиться *свідомо, бо є результатом науки і знання*, є кульмінацією, несе в собі ризики, небезпеку, викликає у читачів почуття страху та напруги, то ця частина роману Гаспринського є абсолютно іншою за звучанням. Якщо читач й пережив хвилювання за головного героя, то це в попередній частині роману, детективній за своїми жанровими ознаками, де йдеться про поневіряння молодого мусульманського мандрівника ще у Франції.¹⁶⁷ Там, де Моллу Аббаса відправляють до французької в'язниці за злочин, який він не скоював.

¹⁶⁶ Там же. С. 132.

¹⁶⁷ Поліжанровість, відсутність чітких канонів – характерна ознака європейських романів кінця 19 – початку 20 ст. Більшість з них відразу могла мати форму листів (Французькі та Африканські листи Гаспринського так само), бути при цьому пригодницьким романом, містити у собі елементи детективу, фантастики тощо.

Несподіваність, абсолютне нерозуміння мусульманином (який виглядає наївним та розгубленим) ситуації, в яку він втрапив, і відповідно, безнадійність, додають напруги та хвилювання читачам. І це хвилювання є в частині, яка переповідає шлях до утраченого світу, отже є етнографічною замальовкою звичаїв народів, серед яких герой опинився. Аналогічні хвилювання за головних героїв чекають читача європейських пригодницьких романів. У тій же самій частині на шляху до утраченого світу, де живуть аборигени (місцеві мешканці), звичаї та традиції яких викликають здивування.

Кульмінація роману Гаспринського – *несподіване, незаплановане, неочікуване* (на відміну від європейців, які за цим вирушали) віднайдення загубленого світу мусульман – є докорінно іншою за емоційним фоном та лексичними одиницями. І в цьому сенсі зауваги Альфреда Бустанова та Дарії Дородних щодо спільної мови імперського простору потребують корекції.¹⁶⁸ З ними у загальних рисах можна погодитися, якщо аналізувати публічні тексти Гаспринського та інших джадідів, що присвячені соціальним проблемам мусульманської сучасності. Іншого, мабуть, не могло й бути. Ці тексти писалися для сучасників, людей імперії, що мали читати та розуміти. Звісно, що це мало бути одною мовою.

Роман – текст іншого характеру. Сам жанр, сюжет художнього твору дозволяють бути більш сміливим. Можливо тому тут й варто чекати нової лексики, яка дозволяє вийти за межі імперського публічного простору. Або у ті самі лексичні одиниці можна додати іншого емоційного навантаження. Враження, що Гаспринському у романі «Французькі листи» це вдалося. Якщо взяти до уваги, що кримськотатарський письменник одночасно писав публіцистичні та художні тексти, то їхнє порівняння, особливо лексичних одиниць, має широкі дослідницькі перспективи. Такою самою уважною має бути увага сучасних дослідників суспільної думки до художньої літератури. Мова змінюється, а імперії розпадаються. Якщо і шукати початки нової мови, то саме у художніх текстах, де світ алегорій, гіпербол і таке інше дозволяє авторській уяві розвернутися, а заодно сховатися від критики сучасників та переслідувань цензури.

Загублений світ мусульман має інше *емоційне*, відповідно *лексичне*, звучання. Він передає спокій та захоплення, почуття небезпеки відсутнє. Отже, маємо інший темп розповіді, інші мовні звороти, інші враження від прочитаного. Мусульманський світу

¹⁶⁸ Бустанов А. Дородных Д. Джадидизм как парадигма изучения ислама в Российской империи // Государство. Религия. Церковь в России и за рубежом. Современный ислам: парадоксы реформации. 2017. №3. С. 112-133.

Країни Спокою, який може бути поруч, у паралельному просторі, загроз не несе. В ньому можна бути не просто мандрівником, а туристом, про якого дбають і який не має ні про що хвилюватися, лише насолоджуватися прекрасними краєвидами: «У наших і френзьких країнах подібної турботи про чужоземців не знайдеш. Усе, шейх ефенді, є дивовижним у вашій країні, починаючи від входу в неї та завершуючи ось цією лампочкою, що сама загорається, коли темно, і гасне, коли світлішає».¹⁶⁹ «Поки не освоїтеся в нашій країні, ви, Аббас Туркестані, будете нашим гостем; нічого поганого з вами трапитися не може.»¹⁷⁰

Тубільне населення європейських загублених світів часто фізично красиве, особливо їхні правителі. Але ця краса несе загрозу, викликає відповідні відчуття. Краса тубільців втраченого світу мусульман іншої якості. Про неї рідко йдеться в романі Гаспринського. Лише при першій зустрічі, яка відбулася ще в Альгамбрі, Молла Аббас затамував подих, коли побачив дванадцять чарівних красунь. Це єдиний опис народу Країни Спокою. Зовнішність не має значення, якщо вона не викликає сильні почуття. Люди цієї країни фізично красиві, але краса ця підсилена розумом, знаннями, отже не звертає увагу на вроду, зупиняє погляд на внутрішній силі.

Різномірневі історичні нарративи. Якщо історичний розвиток європейців від варварства до цивілізації і прогресу є лінійним, то історичний шлях мусульман на кінець 19 ст. виглядав інакше. Його розквіт у минулому. Тому прогрес для мусульман не тільки у прагненні до майбутнього, але і в орієнтації на минуле, яке видається ідеальним. Це, між іншим, сприяє консолідації мусульман. Ідеальне минуле, територіальна велич халіфатів, домінування в розвитку науки та культури у золоті часи мусульманства (7-9 століття, а на європейському континенті до 15 століття) об'єднує, створює примарну ілюзію. Від ілюзії до надії – один крок. Творчим людям цього достатньо, щоб наповнити цей крок літературними та мистецькими фантазіями. Проте цей омріяний світ надій, насправді, може бути хорошим, довгограючим планом, політичною програмою, яка чекає свого історичного часу. У цій стратегії майбутнього можна шукати *нової мови*, яка зароджується на сторінках художніх текстів, масово зазвучить трохи згодом і має вічні шанси на майбутні варіації. Ця мова про спільний мусульманський світ як інтелектуальний конструкт, який має колективне минуле та надихає на колективне майбутнє.

¹⁶⁹ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 138.

¹⁷⁰ Там же. С. 139.

Країна Спокою Гаспринського – ідеальне майбутнє для всіх мусульман. Шлях до нього може бути коротким, оскільки цей втрачений світ поруч, зберігся на європейському континенті, загубився у горах Сьєрра-Невади. До мови людей цієї країни варто прислухатися уважніше.

Орієнталізм vs оксиденталізм

У цієї лексичної пари дивне звучання. Якщо перший термін «орієнталізм» є загальновідомим, то другий потребує пояснення навіть для мережі Google. Таким же суперечливим є образ роману Гаспринського «Французькі листи», який дає простір для різноманітних інтерпретацій. У ньому дивним чином сплелися колоніальні та антиколоніальні тренди. Спільний, глобальний простір колоніального світу кінця 19 ст. має акторів з різними ролями. Кожний бачить себе і навколишній світ у власний спосіб думання. Тому це одночасно і підкреслені переваги західного способу життя: прогресивна, технологічна, охайна Європа, до якої так легко дістатися. Але... в ній живуть дивні, інші люди, які багато в чому «не дотягують» до норм життя мусульманського світу, моральний світ яких несе загрози, породжує цинізм та провокує катастрофи і занепад: «Антагонізм людей, кривава боротьба заради шматка хліба, вражаюча розкіш поруч із жахливою бідністю, високогуманні ідеї поруч зі звірчою безсердечністю, віра пліч-о-пліч із безвір'ям, сором і цинізм під одним дахом».¹⁷¹

Орієнтальні мотиви романів Хаггарда є загально визнаними.¹⁷² Шукати аналогічні конструкції в романах мусульманського автора, які написані у той же самий час – достатньо смілива та екстравагантна думка. Однак Гаспринський мав аналогічний (а в деяких випадках більший) «колоніальний досвід», достойний освітній рівень та відповідний набір інтелектуальних та літературних образів. Освітні сходинки його біографії були тотожні тодішнім письменникам та дієвцям культури. З огляду на його походження та життєвий шлях розуміємо, що працювати над власною самоосвітою довелося набагато більше. Обрана життєва стратегія реформатора та збурювача ідей змушувала до відповідальності та бездоганної орієнтації у тогочасному публічному просторі, як західному так і східному. Орієнталізм та оксиденталізм – явища одного часу. А отже, й творцями оксиденталізму є не лише західні інтелектуали.¹⁷³

¹⁷¹ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 167.

¹⁷² Андреева Е.Д. Ориенталистские мотивы в творчестве Генри Райдера Хаггарда: монографія.

¹⁷³ Пошуки оксиденталізму на Заході притаманні дослідникам західного світу: самозображення Заходу створює відповідне сприйняття його іншими культурами. Buruma, I., Margalit, A. (2004) Occidentalism. The

Роман Гаспринського є своєрідною відповіддю орієнталізму Заходу. Тогочасний публічний простір, втім числі і літературний, виглядає як спільний. І якщо Захід вимальовується спільним через цінності, образ життя і таке інше, то і мусульманський світ виступає у категорії універсального поняття.¹⁷⁴ Звісно, єдиного мусульманського світу не існує, це інтелектуальний конструкт, який постає наприкінці 19 ст. Так само як й глобальний Захід.

В романі Гаспринського є спільний ідеальний мусульманський світ Країни Спокою: «Ласкаво просимо, сину мій, хай буде все гаразд, а ті люди, яких ти побачиш, - засновники міста. Проте вони відрізняються від людей, яких ти знаєш. Все населення складається із мусульман, але ти помітиш, що їхні звичаї зовсім інші, аніж у населення Туркестану, Індії, Єгипту, Ірану».¹⁷⁵ У цій країні діють спільні для всіх мусульман норми шариату та здорового глузду, науки не втратили свого значення і продовжують попередні етапи золотої доби мусульман, технічний прогрес не зупинявся від часів Гранадського емірату, а значить випереджає Захід. Універсальна категорія «мусульманський світ», що випрацюється інтелектуалами у 19 ст., дозволяє всі досягнення у науці та культурі попередніх епох вважати спільними. У такому змаганні Захід / Схід з колосальним історичним бекграундом переможцем може бути кожний! Справа лише в інтелектуалах та Академії, які цим простором ідей розпоряджаються.

В романі «Французькі листи» вже є пояснення майбутньої втрати Заходом свого домінування. Історія допомагає цьому. Так вже було, осі історії мають звичку обертатися, змінювати свій простір і співвідношення частин в ньому. Тому «Європа – це відроджений, але більш могутній Рим, з усіма його чеснотами, недоліками і вадами... Правда, нині форми інші, але сенс майже той самий. Ось чому сучасна Європа, пройшовши довгий цикл століть, підступила до тих же подій, якими закінчив свою роль великий Рим.

Перед падінням Риму йому погрожували його власні раби; Європі загрожує соціалізм. Перед падінням Рим перестав вірити; Європа ж отруюється атеїзмом...».¹⁷⁶

Наступні попередження філософів Країни Спокою вражають своїми передбаченнями (особливо як на 1889 рік!): «Зверніть увагу, що вдає із себе Європа. Народи озброїлися поголовно, щоб за першого випадку взятися за знищення один

West in the eyes of its enemies. New York; Вони, Ж. (2004) *Occidentalism: A Short History of Anti-Westernism*. London.

¹⁷⁴ Cemil, A. (2017) *The Idea of the Muslim World. A Global Intellectual History*. USA: Harvard University Press.

¹⁷⁵ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 124.

¹⁷⁶ Гаспринський І. Молла Аббас. С. 167.

одного, і заради цього витрачають заробітки майбутніх поколінь, і кожен зачатий громадянин Європи вже числиться воїном майбутньої січі».¹⁷⁷ Таким загрозливим є попередження Гаспринського щодо майбутнього Європи, яке виправдається вже через 20 – 30 років Першою світовою війною.

Роман «Французькі листи» Гаспринського, враховуючи маршрут головного героя, це ще й про нові ментальні карти нового світу, який поставав на очах як інтелектуальний конструкт. Мусульманський світ теж має свої *ментальні карти*, і вони з європейськими *перехрещуються*.

Літературний жанр – насолода для письменників

Основоположником жанру "загублені світи" вважається Хаггард. Його твори (особливо цикл про Аллана Квотермейна і безсмертну Айшу) і в 21 столітті користуються популярністю, перевидаються та екранізуються. Його перший роман «Копальні царя Соломона» став несподіваним сюрпризом для самого автора, створив з нього професійного письменника. Молодий Хаггард на момент написання роману був не тільки нікому невідомим, але й мало зрозумілий власній родині, вважався типовим молодшим сином британського аристократа, який нічого не робить, ніде особливо не працює. Його навчання, як і кар'єра юриста, не склалися, спроби домогтися успіху в африканських колоніях провалилися. Йому нічого не лишалося як жити у родинному маєтку на гроші дружини і писати нікому не потрібні книжки. Аж раптом колосальний успіх «Копалень царя Соломона»! Успіх, обумовлений читацьким інтересом до пригодницьких романів (в очікуванні нового Стівенсона), події яких розгортаються в екзотичних країнах. Читацький інтерес виявився таким потужним, що Хаггард став отримувати редакторські закази і гонорари. Його романи друкувалися у найпрестижніших виданнях. Роман «Вона» (1886) друкувався частинами у популярній британській щотижневій ілюстрованій газеті «The Graphic» - виданні, яке було впливовим серед людей мистецтва. Вважається, що роман став інтелектуальним провісником американської медіа франшизи «Індіана Джонс».

Роман Хаггарда «Вона», як і всі пригодницькі романи другої половини 19 – початку 20 ст. є відображенням часу та очікувань від *далеких країн*. Кіплінг з цього приводу сказав Хаггарду про книгу «Вона»: «Це не ти написав її, це хтось написав за

¹⁷⁷ Там же. С. 167-168.

посередництвом тебе».¹⁷⁸ Отже, письменник та читач зустрілися у потрібному місці у потрібний час. Звідси такий шалений успіх!

У своїй автобіографії баронеса Орці напише пізніше: «Книга, яка принесла мені більше всього задоволення від написання, ніж будь-яка інша, - це «Улюбленці богів», не тільки тому, що я могла дозволити своїй уяві блукати в досі незвіданих сферах, але й тому, що я могла дати їй повну волю в мальовничих описах місць, яких насправді не існувало, а також людей і персонажів, які не могли мати атрибутів, що були б цілком нормальними і сучасними».¹⁷⁹ Роман вважається таким, що найбільше відповідає традиціям Хаггарда, а саме роману «Вона», шукає загублений світ давніх єгиптян.

Орієнталізм романів Хаггарда пояснюється тим, що він повністю написаний на африканському матеріалі.¹⁸⁰ Образ Африки як загадкового континенту став визначальним для пошуків натхнення, сюжетів, жанрів для багатьох письменників кінця 19 ст. Для британської читацької аудиторії, а слідом за нею і французької, такий запит є зрозумілим. Колоніальний дух пронизував все суспільство. Практично кожна аристократична родина мала близького або далекого родича, який у колоніях бував. Розмови, ажіотаж, очікування розповідей, в яких обов'язковими є екзотичні країни та народи, пригоди серед них – колоніальне повсякдення метрополій.

Цікаво, що пригоди «Молли Аббаса» теж мають продовження в Африці.¹⁸¹ Насолодившись Країною Спокою та повернувшись із загубленого світу у реальний, молодий туркестанський бей приєднується до французької експедиції, яка вирушає в Судан і далі африканськими пустелями, щоб підтримати повстанців та французькі геополітичні інтереси. У тих пригодах безліч екзотики і пригод, надзвичайно гіперболізованих. Зустріч з амазонками та враження від країни, в якій керують жінки, а чоловіки мають роль іграшки та забаганки, відповідає європейським літературним трендам. Мусульманським консерваторам він теж припав до смаку: нічого хорошого з такого суспільства не вийшло!

Публічний дискурс, який формується коло обігом письменників та читачів в останній чверті 19 ст., набуває широкого розповсюдження через поширення масової літератури. Період від 1880-х до 1920-х рр. вважається часом стрімкого формування публіки. Він відбувався у вимірі творення сучасної промислової культури, розширення

¹⁷⁸ Haggard, H. (2006) *She: a history of adventure*. Ed. by Andrew M. Stauffer. Peterborough, Ontario: Broadview Press Ltd., p. 11.

¹⁷⁹ Baroness Emmuska Orczy. *Links in the Chain of Life*. Hutchinson, 1947. [<https://www.bol.com/nl/nl/p/links-in-the-chain-of-life/9200000112186694/>, доступ від 10.11.2024].

¹⁸⁰ Андреева Е. Д. Ориенталистские мотивы в творчестве Генри Райдера Хаггарда. Оренбург, 2013.

¹⁸¹ Гаспринський І. Африканські листи.

мережі засобів масової інформації, формування кінематографу. Останній швидко тиражував ті твори масової культури, які набували статусу фетишу, перетворював їх на товар. Гонорари для авторів - хороший стимул для продовження творів. Отже, маємо романи з продовженням, їхню серію. Такими є пригоди Аллана Квокермейна у Хаггарда та Молли Аббаса у Гаспринського. Написані вони в один і той же час. Хаггард писав свої романи у 1885-1887 рр., вже другий його роман «Аллан Квокермейн» був взятий для публікації журналом «Longman's Magazine» (Лондон) у 1887 р. для друку з продовженням. Гаспринський друкував свої «Французькі листи» відразу у періодичному виданні, яке було розраховане на широку читацьку аудиторію. У 1887-1888 рр. його роман друкується частинами на сторінках газети «Терджиман» у Бахчисараї. Він мав продовження і перевидання: «Африканські листи» (надрукований у «Терджимані» 1889 р.), «Таємнича країна» (розширена версія французьких подорожей Молли Аббаса, передрукована у «Терджимані» у 1903-1905 рр. та видана окремою книгою у 1906 р. у Бахчисараї), «Країна амазонок» (надрукована в газеті «Терджиман» у 1890-1891 рр.), «Випадкова зустріч із Муллою Аббасом Франсеві: відвідування Гюль Баба».

Масова література від унікальних творів відрізняється компактною, однорідною масою текстів, які співвідносні злободенним питанням.¹⁸² Тематичний зміст масової літератури спирається на знайомі форми людських взаємовідносин, де ігрові, рольові, ситуаційні правила та ходи є сталими. Ці людські взаємовідносини є типовими, визначають норми повсякдення, їхні ключові моменти, розгортаються у межах відомих правил, де «добро» та «зло» займають свої незмінні місця. Масова література створює фіктивні структури соціальності, при взаємодії з якими читач може формувати моделі, алгоритми поведінки. На зміну «натовпу» приходять «публіка» - нова категорія суспільства, за яку відразу беруться всі: письменники, соціологи, філософи, політики. Кругообіг ідей та взаємовпливів набуває ще більшої інтенсивності. Масова література формує систему цінностей та непомітно нав'язує її публіці. В якості публіки на межі 19 – 20 ст. є читачі газетної та журнальної продукції, пізніше – кіноглядачі.

Чи є у Хаггарда, в його пригодницьких романах, віддзеркалення гострих питань суспільного життя? Очевидно є, не може не бути. Попри весь світ фантазій, які можуть дозволити собі творчі люди, вони все одне ходять вулицями своїх міст. Тому, на сторінках художніх творів «сплетіння історій», в яких разом герої романів та їхні творці. Звідси імперські, колоніальні мотиви, відбиття суспільних проблем метрополій тощо.

¹⁸² Філоненко С. О. Масова література в Україні: дискурс / гендер / жанр: монографія. Донецьк: ЛАНДОН–XXI, 2011.

Чи є у Гаспринського, в його пригодницьких романах, віддзеркалення гострих питань суспільного життя? Очевидно є, їх так багато, що до сих під ці тексти слугують ілюстрацією політичної програми руху джадідів. Образ Гаспринського як мусульманського реформатора затьмарює всі інші. Руху джадідів присвячені дисертації і товсті книжки. Гаспринському у цих дослідженнях відводиться одне з центральних місць. Саме ця частина публічної діяльності кримськотатарського інтелектуала перекриває всі інші. Вірніше, сучасний дослідницький ракурс заважає побачити в Гаспринському блискучого письменника, який своїми літературними талантами багато в чому випередив своїх колег по перу, в тім числі європейських класиків європейської літератури та ще й у час її розквіту.

Історіографічна традиція, перспективи.

Прагнення поставити роман І. Гаспринського поруч із літературними шедеврами Заходу, створивши тим самим спільне інтелектуальне коло, артикулювали українські літературознавці та мовознавці Айше Арнаутова та Ольга Семенець.¹⁸³ Точки дотику життєвих позицій авторів вони побачили у творчості Джорджа Гордона Байрона та Ісмаїла Гаспринського, орієнтуючись на образи Заходу і Сходу – світоглядні картини сприйняття іншої культури – Сходу очима англійського мандрівника і Заходу очима тюркського мусульманина (туркестанського бея, але в оповідках кримськотатарського інтелектуала). Отже, як погляд на *інше* з власної дзвіниці.

Байрон відомий і на Заході і на Сході, його творчість належить світу. Тож кожен читач має шанс відкрити в його творчості себе, або просто відреагувати на ім'я як щось дуже знайоме, прочитати без складних рефлексій. Дослідники Сходу, звісно, відреагують на його прізвище як на класичний приклад орієнталізму.

Гаспринський відомий своїми романами та суспільними творами передусім тюркському світові (навіть чи всьому мусульманському), і ще трохи науковцям, які досліджують його біографію та творчість, переважно ісламознавцям. Побачити в ньому письменника, якого можна поставити в один ряд з Байроном – справа надто оригінальна, з одного боку, а з іншого, все одне, малопомітна у загальних наративах осі Захід-Схід. Українська складова цієї осі до сих пір є не зрозумілою та не вписаною у глобальні наративи.

¹⁸³ Арнаутова А.Р., Семенець О.С. Специфіка зображення «іншої» культури в літературі XIX століття (на матеріалі творів Дж. Байрона та І. Гаспринського) / Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2020. Т. 31 (70). Ч. 4. С. 103-108.

В останні роки намітилася історіографічна тенденція, яка може набути статусу традиції, – порівнювати твори І. Гаспринського, ставити його в ряд з аналогічними ... ким, чим? І тут, мабуть, кожен дослідник трохи саморефлексує. Передусім серед порівнянь травелоги – популярні у 18-19 ст. мандрівні нотатки, в яких фіксувалося все незвичне, фантастичне, екзотичне, або інші художні тексти про подорожі та нові країни. Тому, прізвище Гаспринського ставлять поруч з Василем Боткіним – відомим російським есеїстом, літературним критиком, перекладачам середини 19 ст. Його «Листи про Іспанію» мають багато можливостей для порівняння.¹⁸⁴ Передусім через опис країни, в якій відбуваються основні мандрівні пригоди. Цей список можна продовжувати, відшукуючи інших пілігримів, які у 19 ст. надихалися на творчі описи тими країнами, в яких побував Молла Аббас.

Є ще спроби більш глибокого аналітичного характеру – порівняння Гаспринського з іншими національними письменниками і включення їх до загального переліку літератури та культури. Тільки постає питання, до якої саме частини цієї глобальної культури? Модель і відповідь можуть бути складним сучасним інтелектуальним конструктом і нести у собі новочасні твердження. Останні легко потрапляють у тенета ідеології та можуть слугувати черговим імперським амбіціям. Йдеться передусім про так звану *русистику* та її сучасні імперські колоніальні загрози. Принаймні, такою відчувається ця тенденція: «Нині за кордоном спостерігається тенденція включення творчості національних письменників до загальних лекційних курсів з історії російської літератури та культури. Для тих викладачів, хто не володіє мовами народів Росії, російсько-мовні видання творів їхніх інтелектуалів є єдиним вікном у літературно-мистецький світ татар, башкир, чувашів та ін. Упевнені, що перший том Повного зібрання творів кримськотатарського письменника (йдеться про перший том зібрання Гаспринського, виданий у Сімферополі у 2016 р. – прим. автора) стане саме таким вікном для багатьох іноземних вчених».¹⁸⁵ Російська мова пропонується як дороговказ для дослідників.

Гаспринський видавав газету «Герджиман» двома мовами: російською та тюркською (кримськотатарською) мовою. Ідеальний мовний варіант для імперії, яка прагнула уніфікації та все національне забороняла, безумовне досягнення

¹⁸⁴ Рустємова Л.А. Композиция произведений «Письма об Испании» В.П. Боткина и «Французские письма» И. Гаспринского // Культура народов Причерноморья. 2013. № 264. С. 39-42.

¹⁸⁵ Фархшатов М., Исагай М. Круг читателей литературного наследия Исаиля Гаспринского расширится: рецензия на 1-й том Полного собрания сочинений крымскотатарского просветителя на русском языке // Крымское историческое обозрение. 2017. № 2. С. 191.

Гаспринського. Читач, на якого розраховував сам письменник – мусульманський світ, переважно його тюркська складова, яка виходила за межі Російської імперії. Враховуючи тогочасні суспільні тенденції, національні відродження, що відбувалися у середині імперій, Гаспринський є в іншому ряді ніж представник «великої російської культури». Врешті-решт після революції 1905 р. «Герджиман» виходив виключно тюркською мовою. Отже, Гаспринський зумів сформувати та виховати своє коло читачів.¹⁸⁶

Чи прагнули такі інтелектуали як І. Гаспринський бути включеними у культурні та соціальні процеси «російської культури»? Тим більше, що сама ця російська культура, особливо література, була вторинною та багато в чому копіювала західні моделі. Літературні пошуки Гаспринського так само співзвучні західноєвропейським інтелектуальним процесам, але у власній, творчій інтерпретації та за умов безпосередніх контактів. Йдеться про творення спільного світу ідей Захід-Світ, у творенні якого брали участь інтелектуали обох сторін, хоча мусульманській складовій й відводилася роль контр світу (такого, що є на протилежному боці). Порівняння у цій системі координат видається нам логічним, з огляду на біографію Гаспринського в тім числі. Місце Росії у цій системі координат – загадкове питання, на яке тільки-но починають відповідати. Але до світу Заходу (як європейських цінностей та образу життя) Росію (і у варіанті 19 ст.) віднести важко.

Подібні до «Французьких листів» романи друкуються в той же самий час у товстих західноєвропейських, трохи пізніше в американських журналах. Продовження роману «Французькі листи» - «Африканські листи» та «Країна амазонок» - за жанром, описом пригод і пошуком «загублених світів» абсолютно відповідає західноєвропейським тенденціям! «Африканські листи» є наближеними територіально до колоніальних світів Заходу. Хаггард знаходить свої світи теж в Африці. Таким є тогочасний суспільний (звісно, західний) контекст. Можна погоджуватися з тим твердженням, що ці романи Гаспринського є антиутопією, дистопією (на місці

¹⁸⁶ З 1903 р. у 46-му номері газети "Перекладач-Терджиман" із заміткою "щось на кшталт передмови" починає видаватися повний текст твору про подорож до Іспанії під назвою "Таємнича країна", де головний герой Молла Аббас розповідає про свої пригоди в країні Дар-ур Рахат. Як пише сам І. Гаспринський, "1887 року в "Перекладачеві" друкувалися "Французькі листи" ташкентця Молли Аббаса, прозваного Франсеві. Листи ці зацікавили всіх наших читачів і багато хто досі наводить у нас довідки про долю їхнього загадкового автора. "Французькі листи" були присвячені опису європейського життя у зв'язку з припущеннями їхнього автора. Наприкінці листів містився опис пам'яток арабської цивілізації в Іспанії та повідомлення про таємничу мусульманську країну, куди випадково потрапив пан Молла Аббас. Повідомлення про останню з поважних причин були тоді сильно урізані нами, щоб не збентежити молодих тоді читачів. Тепер, після 20-річного читання газети, вони простіше й холоднокровніше прочитають і легше зрозуміють цікаві повідомлення автора. Опускаючи опис європейського життя (цю частину листів буде видано окремо), розпочинаємо повне, без пропусків друкування листів пана Молли Аббаса про таємничу країну. Редакція" [26] (т. 1. 455).

мусульманських жінок кінця 19 ст., сильно обмежених у своїх правах, з'являються чоловіки).¹⁸⁷ Але це дистопія Західного світу. Росія колоній в Африці не мала.

Отже, читаючи та аналізуючи романи про Моллу Аббаса, ми пропонуємо інший ряд аналогій і порівнянь. Ряд, в якому Гаспринському належить місце одного з основних, такого, що не просто підтримав початок, а багато в чому став першим, надав виразного звучання новому літературному жанру, що переживе моду і перетвориться на класику, якою захоплюються століттями, без зауваг на час. Цей жанр називається загублені світи. Він є складовою таких популярних у всьому світі пригодницьких романів. Враховуючи модну тоді поліжанровість, відсутність канонів та жанрових визначень, літературний експеримент Гаспринського багато в чому випередив європейських письменників. Його герой перемістився не просто у загублений і паралельний світ. В загубленому світі мусульман багато майбутнього, описів, які тоді здавалися фантастикою, а зараз є реальністю. І в цьому плані та у такому ряді порівнянь Гаспринський серед першовідкривачів. Лише рамки цих порівнянь варто розширити і створити дійсно глобальний світ, хоча б в уяві інтелектуалів. А далі буде...

Прикінцеві роздуми, або про наступні тексти

Образ спільного колективного минулого дає надію на колективне майбутнє. Мусульманський світ як антитеза світу Заходу є інтелектуальним витвором, створеним класичними як для орієнталізму засобами. Художній літературі належить у цьому особливе місце. Пригодницькі романи жанру загублених світів можуть бути прикладом оксиденталізму, з наголосом на відмінностях від дискурсу орієнталізму.

Роман Гаспринського писався за західними лекалами, відповідав європейській моді, але з орієнтацією на власного (східного) читача. Гаспринський написав свій роман російською мовою та надрукував його у «Терджимані». Це достатньо виразна відповідь на питання щодо читача, на якого розраховував автор. Передусім йдеться про мусульман – тюркський світ Російської імперії і не тільки. Двомовність «Терджиману» та перепублікація роману тюркською мовою (у варіанті Гаспринського) на початку 20 ст. підкреслює горизонт очікування автора.

¹⁸⁷ Сеитваниева Г. Ю., Сеитмететова С. А. Литературно-художественное наследие И. Гаспринского. С. 9.

20 століття трохи відпустило ідею пошуків загублених світів у створенні нових романів, захопившись соціальними проєктами перебудови людства. Однак класика не відпускала і тоді, набула лише нової форми впливу на масового споживача. Йдеться про кінематограф та екранізацію романів про загублені світи, які важко порахувати. Копальні царя Соломона намагалося «віднайти» кожне нове покоління кіномитців. «Індіана Джонс» - одна з найбільш вдалих спроб, що перетворилася на медіа франшизу. Пошук загублених світів динозаврів та первісної людини від екранізації Дойла (1925, 1992, 2001 – остання вважається такою, що більше всього наближена до роману) до франшизи Стівена Спілберга «Парк Юрського періоду» набув ще більшої популярності. Цей перелік можна продовжувати довго.

Початок 21 століття показує, що соціальні проєкти попереднього століття не вдалися. Тож інтелектуали знов у пошуках, і знов ... пригадують Альгамбру. Академічний простір останніх років насичений такими текстами.¹⁸⁸ Ці тексти зі світу ідей та нових наукових напрямків – інтелектуальної історії, «перехресної історії», рецепційної естетики тощо. Важко сказати, чого у цих інтелектуальних пошуках більше – спроби виправдатися і втекти від відповідальності чи створити новий інтелектуальний конструкт, який дає надії на майбутнє.

Для історика очевидним є, що історичний час не опиняється знов у тому самому місці. Центри нових світів виникають в інших географічних координатах. А ось знакові об'єкти як символи колективної пам'яті мають властивість повертатися, лише інтерпретуватися в інший спосіб. Їхнє «пригадування», особливо на рівні історії ідей, варте уваги і часто свідчить про пошуки нового сенсу старих образах... або про амбіції та мрії.

Така вона – «сплетена історія (*Histoire croisée*)», яка насправду, є ні що інше ніж просто життя. І ти його або живеш, або мучиш. Гаспринський відносився до тих інтелектуалів, який своє життя прожив за найповнішою програмою, яку створив сам. Головне, щоб із ним нащадки сплелися...

Післямак. У цій інтелектуальній конкуренції текстів 19 ст. та їхніх інтерпретацій 21 ст. не вистачає 20 століття! Для чесності, на яку претендує сучасний світ пост періодів, добре було б екранізувати роман Гаспринського і в такий спосіб якісно урізноманітнити загублені світи у кіно просторі, надати нового звучання старому жанру. Надто нового! Потенційність

¹⁸⁸ Edhem, E. (2024) *The Alhambra at the Crossroads of History: Eastern and Western Visions in the Long Nineteenth Century*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

«Французьких листів» (або «Френкистан мектюплери») очевидна, яким би претензійним не був запит. Сучасності, як і кожному хорошому філософському роману, у творах Гаспринського вистачить на багато наступних поколінь.

Бібліографія

Абдуллаев И.А. Земельные владения Али и Алиме Гаспринских // Культура народов Причерноморья. 2011. № 199. Т. 1. С. 7-9.

Андреева Е.Д. Ориенталистские мотивы в творчестве Генри Райдера Хаггарда: монография. Оренбургский гос. ун-т. Оренбург: ОГУ, 2013.

Аністратенко А. В. Альтернативна історія як метажанр української та зарубіжної прози: компаративна генологія і поетика. Монографія. Чернівці, 2020.

Арнаутова А.Р., Семенець О.С. Специфіка зображення «іншої» культури в літературі XIX століття (на матеріалі творів Дж. Байрона та І. Гаспринського). Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2020. Т. 31 (70). Ч. 4. С. 103-108.

Бикова Т. Ісмаїл Гаспринський: просвітник і літератор на зламі епох // Гаспринський І. Молла Аббас. Вибрані літературні твори: кримськотатарська проза українською / Пер. з кримськотатарської і російської мови. Київ: «Майстер книг», 2021. С. 7-21.

Бустанов А., Дородных Д. Джадидизм как парадигма изучения ислама в Российской империи // Государство. Религия. Церковь в России и за рубежом. Современный ислам: парадоксы реформации. 2017. № 3. С. 111-133.

Валидов Дж. Очерки истории образованности и литературы татар (до революции 1917 г.). М.-Пг.: Госиздат, 1923.

Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. М. Восточная литература. 2003.

Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Описание поездки из Тегерана через Туркменскую степь по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, совершенной в 1863 году Арминием Вамбери. СПб.: тип. Ю.А. Бокрама, 1865.

Вамбери Г. Культурное движение среди русских татар // Гольдциер И. Лекции об Исламе. Приложена статья Г. Вамбери «Культурное движение среди русских татар». СПб., 1912. С. 276-302.

Вамбери Арминий Герман // Еврейская Энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под ред. д-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. Спб., Т. 5: Бресьюир - Гадасси, 1910. стлб. 298-300.

Васьків М. С. «Французькі листи» Ісмаїла Гаспринського як мандрівні нариси // Вісник Київського університету імені Бориса Грінченка. Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Збірник наукових праць (філологічні науки) № 13, 2019 р. С. 88-94. <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/30248/>

Верн Ж. Подорож до центру Землі. Львів: Мендор І.І., 2016.

Галиченко А. А., Царин А. П. Алупка. Дворец и парк. К., 1992; Галиченко А. Воронцовский дворец в Алупке: новороссийский губернатор и английский архитектор // Пинакотека (журнал для знатоков и любителей искусства). 2004. №18-19. С. 26-31.

Ганкевич В.Ю. Життя і діяльність І. Гаспринського (1851-1914): Автореф. дис. канд. ист. наук. Запоріжжя, 1995.

Ганкевич В.Ю. На службе правде и просвещению. Краткий биографический очерк И. Гаспринского. Симферополь: Доля, 2000.

Ганкевич В.Ю., Шендрикова С.П. Исмаил Гаспринский и возникновение либерально-мусульманского политического движения. Симферополь: Доля, 2008.

Ганкевич В.Ю. Исмаил Гаспринский: архивные документы к ранней биографии // Гасырлар авазы. Эхо веков. Казань, 2001. № 1/2. С. 136-141.

Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки, наблюдения. Симферополь: Изд-во Тип. Спиро, 1881.

Гаспринский И. Таинственная страна. Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 1. Литературно-художественные произведения С. 348-367.

Гаспринский И. Французские письма / Сост. В. Ю. Ганкевич. Симферополь: Доля, 2003.

Гаспринський І. Молла Аббас. Вибрані літературні твори: кримськотатарська проза українською / Пер. з кримськотатарської і російської мови. Київ: «Майстер книг», 2021.

Губайдулин Г. К. вопросу об идеологии Гаспринского (Предварительные материалы) // Крымское историческое обозрение. 2017. № 1.

Губернский Б. «Великий учитель». Исмаил Гаспринский // Крым реалии. Страницы истории. 20 марта 2021 г. [<https://ru.krymr.com/a/ismail-gasprinskyi-170-let/26911248.html>, доступ від 15.12.2023].

Джелилова Л. Ш. Литературная критика конца XIX века (единство в помыслах И. Гаспринского и Мизанджы Мурада) // Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры. 2017. № 4. С. 78-83.

Дойл А.К. Загублений світ / пер. з англійської Є.М.Тарнавського; Харків: Фоліо, 2019.

Дойл А.К. Утраченный світ. Київ: КМ-БУКС, 2017.

Загидуллин И. К. «Докладная записка» И. Гаспринского 1894 г. // Гасырлар авазы - Эхо веков. № 3/4, 2017. С. 71-83.

Зайцев И. Письма Исмаил-бея Гаспринского А. С. Суворину и П. П. Вяземскому. Крымское историческое обозрение. 2019. № 1. С. 175-179.

Ирвинг В. Сказки Аламбры. Москва. 2008.

Ирвинг В. Сказки Альгамбры. Москва: «Вече». 2009.

Исмаил-бей Мустафа-оглу Гаспринский: библиография / Сост. В. Ю. Ганкевич, Н. Ягья. Симферополь, 1995.

Кантакузин-Сперанский М. Сага о Кантакузинных-Сперанских / Перевод с англ. Д. Налепиной. М.: Российский фонд культуры: Российский архив, 2004.

Каюк С.М. Задунайська Січ. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дніпропетровськ, 1999.

Клюшина Е.В. Особенности французской периодической печати конца XIX – начала XX века // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2008 (61). С. 124-130.

Крымский А.Е. История новой арабской литературы. XIX – начало XX века. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1971. С. 192.

Лазновская Г. Ю. Франция и французы в восприятии русской интеллигенции второй половины XIX в. / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Волгоград, 2009.

Мавріна О. С. Бейський рід Аргін на шляху до дворянства (XIX ст.) // Східний світ. 2014. № 2. С. 23-32.

Мазур Н. Как книга о динозаврах рассказывает о расовых предрассудках начала XX века? // Европейский университет в Санкт-Петербурге [<https://eusp.org/news/kak-kniga-o-dinozavrakh-rasskazyvaet-o-rasovykh-predrassudkakh-nachala-xx-veka>], доступ від 10.01.2024].

Матвеев И.А. Восприятие «сенсационных» романов У. Коллинза в России второй половины XIX в. // Филология и человек. 2013. № 2. С. 104–111.

Меметов А. Общественно-политические, педагогические и философские взгляды Исмаила Гаспринского // Филологический аспект: международный научно-практический журнал. 2020. № 10 (66). [<https://scipress.ru/philology/articles/obshhestvenno-politicheskie-pedagogicheskie-i-filosofskie-vzglyady-ismaila-gasprinskogo.html>], доступ від 02.02.2024].

Меметов А., Меджитова Э. Жизнь и деятельность Исмаила Гаспринского // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Т. 27 (66). № 4, Ч. 1. 2014. С. 22–34.

Микешин М.И. Дворянство: от истории к метафизике. СПб: Санкт-Петербургский центр истории идей. 2015.

Музафарова Н.И. Общественно-политические мысли И. Гаспринского // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Философские науки. 2021. № 1 (37). С. 67-74.

Некролог. Терджиман. 23 вересня 1883. № 17. С.1.

Османов Ю.Б. Просветитель Востока Исмаил Гаспринский. Симферополь: Бизнес-Информ, 2014.

Памук О. Стамбул. Спогади та місто. Харків: Фоліо, 2012.

Письмак Ю. О сотрудничестве М. С. Воронцова с выдающимися архитекторами. Вісник Одеського Історико-Краєзнавчого Музею (выпуск 6) [<http://www.history.odessa.ua/publication6/stat04.htm>].

Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 1. Литературно-художественные произведения / Гл. ред. Р. С. Хакимов; сост. Г. С. Сеитваниева, С. А. Сеитмететова. Казань–Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. 384 с. ISBN: 978-5-9908801-8-4

Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 2. Ранняя публицистика: 1879–1886 гг. / Гл. ред. Р. С. Хакимов; сост. С. А. Сеитмететова. Казань–Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. 384 с., ISBN: 978-5-94981-272-3

Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 3. Публицистика: 1887–1890 гг. / Гл. ред. Р. С. Хакимов; сост. С. А. Сеитмететова. Казань–Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. 560 с., ISBN: 978-5-94981-271-6

Ренд А. Атлант розправив плечі. Київ: Наш форма, 2015 -2022.

Рифаа Рафи ат-Тахтави. Извлечение чистого золота из краткого описания Парижа, или Драгоценный диван сведений о Париже / Пер. с араб. В.Н. Кирпиченко. Москва: Наука, серия «Литературные памятники», 2009.

[https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Lost_world_novels, доступ від 15.11.2022].

Рустемова Л.А. Композиция произведений «Письма об Испании» В.П. Боткина и «Французские письма» И. Гаспринского // Культура народов Причерноморья. 2013. № 264. С. 39-42.

Садыхова А. А. Арабская пресса в Западной Европе: XIX в. // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2009. Вып. 1. Ч. 2. С. 261–267.

Сеитваниева Г. Ю., Сеитметова С. А. Литературно-художественное наследие И. Гаспринского. // Гаспринский И. Полное собрание... Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 1. Литературно-художественные произведения / Гл. ред. Р. С. Хакимов; сост. Г. С. Сеитваниева, С. А. Сеитметова. Казань–Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. Т. 1. С. 444-458.

Сеитметова С.А. Раннее творчество Исмаила Гаспринского: первые шаги в публицистике (1879–1886 гг.) // Гаспринский И. Полное собрание сочинений. Т. II. Ранняя публицистика: 1879–1886 гг. Казань–Симферополь, 2017. С. 7–28.

Тихонова Н.Е. Роль крымскотатарской газеты «Переводчик-Терджиман» в этнокультурном и политическом дискурсе в России в 1880–1910-е гг. / Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург. 2019.

Тургенев И.С. Полное собрание сочинений и писем в 30 томах. Письма в 18 томах. Москва: «Наука». 1999. Письма. Т. 11. 1871–1872.

Тургенев И.С. Полное собрание сочинений и писем в 30 томах. Письма в 18 томах. Москва: «Наука». 2000. Т.12. 1872-1873.

Фархиаатов М., Исогай М. Круг читателей литературного наследия Исмаила Гаспринского расширится: рецензия на 1-й том Полного собрания сочинений крымскотатарского просветителя на русском языке. Рец. на кн.: Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Симферополь: ООО Форма, 2016. Т. 1. 384 с. // Крымское историческое обозрение. 2017. № 2. С. 183-194.

Філоненко С. О. Масова література в Україні: дискурс / гендер / жанр : монографія. Донецьк: Ландон–XXI, 2011.

Хаггард Г.Р. Копальні царя Соломона. Дочка Монтезуми. Харків: Школа. 2004.

Хаггард Г.Р. Она. Москва:Книжній клуб книговед, Спб.: Северо-Запад. 2012.

Хаггард. Р. Аллан Квотермейн. Москва: Книговек. 2014.

Червонная С. Личность и деятельность Исмаила Гаспринского в перспективе времени // От религиозного реформаторства к европеизации культуры мусульман. К 155-

летию со дня рождения Исмаила Гаспринского. Сборник статей / Ред.-сост. З.А. Имамудинова. М.: ГИИ. 2016.

Шихалиев Ш. Ш., Наврузов А. Р. Исследование джадидизма в советской и российской историографии // *Ислам в современном мире*. 2023. Т. 19. № 4. С. 121–140.

Alexeev, I., Kulikova, K., Lahuti, S. (2021) “Andalusi Utopia and Muslim Modernity in Late Nineteenth Century Russia: Ismail Gasprinskii’s Epistolary Novel *Dar al-Rahat*”, In Julian Weiss, Rachel Scott, and Vakil Abdoolkarim, eds., *Al-Andalus in Motion: Travelling Concepts and Cross-Cultural Context*, pp. 179–204. London: King’s College London Clams.

Baroness, Emmuska Orczy. (1947) *Links in the Chain of Life*. Hutchinson.

Bradley, D. (2008) “Imperial Barbarians: Primitive Masculinity in Lost World Fiction”, *Victorian Literature and Culture* 36, pp. 205-225.

Buruma, I., Margalit, A. (2004) *Occidentalism. The West in the Eyes of its Enemies*. New York: The Penguin Press.

Buruma, I., Margalit, A. (2004) *Occidentalism: A Short History of Anti-Westernism*. London: Atlantic Books.

Castro, A. Edmund, L. King, Tr. (1954) *The Structure of Spanish History*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Castro, A. (1948) *España en su historia: Cristianos, moros y judíos (Spanish Edition)*.

Cemil, A. (2017) *The Idea of the Muslim World. A Global Intellectual History*. USA: Harvard University Press.

Cwiklinski, S., Lazzarini, E., J. (2020) Review Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 1. Литературно-художественные произведения // Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 2. Ранняя публицистика: 1879–1886 гг.; Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Т. 3. Публицистика: 1887–1890 гг. *Ab Imperio*. № 4, pp. 294–301.

Edhem, E. (2024) *The Alhambra at the Crossroads of History: Eastern and Western Visions in the Long Nineteenth Century*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Erol, S. (2019) “Türk Basın Tarihinde İbrahim Şinasi Efendi Ve Tasvir-I Efkâr Gazetesi”, *Tarih Ve Gelecek Dergisi* 5 (2): 273-295.

Fisher, A. W. (1978) *The Crimean Tatars*. Stanford: Hoover Institution Press.

Gasprali, I. (2008) *French and African letters*. Trans. and introduction by Azade Ayse Rorlich. Istanbul: Isis.

Gaspıralı, İ. (2014) *Seçilmiş Eserleri: 1, Roman ve Hikayeleri*. Neşre Haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Gaspıralı, İ. (2015) *Seçilmiş Eserleri: 2. Fikri Eserleri*. Neşre Haz. Y. Akpınar. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Gaspıralı, İ. (2015) *Seçilmiş Eserleri: 3. Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları*. Neşre Haz. Y. Akpınar. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Haggard, H. R. (2006) *She: a history of adventure*, edited by Andrew M. Stauffer. Peterborough, Ontario: Broadview Press Ltd.

İncu, N. (2020) “İbrahim Şinasi Efendi’nin Gazeteci Kimliği Tasvir-İ Efkâr Gazetesi İbrahim Şinasi Efendi’s Journalist Identity and the Tasvir-i Efkâr Newspaper”, *Atlas Journal* 6(36): 1036–1041.

Jauss, H. R. (1982) *Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics*. Trans. by Michael Shaw. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Kaiuk, S. (2021) “The Frontier Person and the Border: in Search of the Native (Southern Ukraine of the 18th and Early 19th Centuries)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. The Journal of Southeastern European Studies*, pp. 43-57.

Kirimli, H. (1996) “Gaspıralı, İsmâil Bey (1851-1914). Kırimlı fikir adamı, eğitimci ve yayıncı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* 13, [<https://islamansiklopedisi.org.tr/gaspıralı-ismail-bey>], accessed on 15.10.2024].

Kirimli, H. (1996) *National Movement and National Identity among the Crimean Tatars (1905–1916)*. Leiden: E. J. Brill.

Lazzerini, E. J. (1973) “Ismail Bey Gasprinskii and Muslim modernism in Russia, 1878-1914”. Unpublished Ph. D. diss., University of Washington. [https://www.academia.edu/24640152/Ismail_Bey_Gasprinskii_and_Muslim_Modernism], accessed on 15.10.2024].

Lejeune, D. (2000) *La France de la Belle ypoque. 1896-1914*. Paris: Armand Colin.

McSweeney, A. (2015) “Versions and Visions of the Alhambra in the Nineteenth-Century Ottoman World”, *West 86th: A Journal of Decorative Arts, Design, History, and Material Culture* 22(1): 44-69.

Meyer, J. H. (2014) *Turks across Empires: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856–1914*. Oxford and New York: Oxford University Press.

Mignon, L. (2024) “Back to the future? The place of the religious ‘other’ in Ismail Gasprinsky’s Islamic utopia”, *Religion* 54(3): 412-430.

Najjaj, A. (2015) “Collective Memory and the Alhambra: Two Differing Perspectives”, *The Levantine Review* 4(1): 117 – 129.

Nebiođlu, R. Ç. (2020) “Utopia, Religion, and Transcendence in Turkish Literature: Ruşeni Barkın, Molla Davudzade, and İsmail Gaspıralı”, *Utopian Studies* 31(3): 593-629.

Parlak, N. (2015) “İsmail Gaspıralı'nın Dârürrahât Müslümanları Adlı Eserindeki Endülüs Algisi Üzerine”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9(1): 141-160.

Sannav, S. C. (2022) “Gaspıralı İsmail bey'in (1851-1914) Yazılarında Eğitim ve Kültür Temelli Faaliyetlerin Yeri”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 12(24): 235-250.

Toker, M. (2004) “İsmail Gaspıralı ve “Dilde Birlik” Fikri Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 16: 31-45.

Tolz, V. (2011) *Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*. Oxford: Oxford University Press.

Turnaođlu, B. (2017) “The Positivist Universalism and Republicanism of the Young Turks”, *Modern Intellectual History* 14(3): 777-805.

Weiss, J., Scott, R., Abdoolkarim, V. (eds.). (2021) *Al-Andalus in Motion: Travelling Concepts and Cross-Cultural Context*. London: King's College London Clams.

Werner, M., Zimmermann, B. (2003) “Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité”, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 1 (58e année): 7-36.

Zimmermann, B. (2010) “Histoire comparée, histoire croisée”, *Historiographies. Concepts et débats* I, pp. 170-176.

